

บทที่ ๔

ลักษณะเด่นในพรรณนาโวหารในวรรณคดีร้อยกรองของเจ้าพระยาพระคลัง(หน)

คำว่า พรรณนาโวหาร พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒ (๒๕๔๖ : ๑๕๕) ให้ความหมายว่า “สำนวนเขียนที่กล่าวเป็นเรื่องราวอย่างละเอียด เพื่อให้ผู้ฟังนึกเห็นเป็นภาพ”

การนึกเห็นเป็นภาพหรือเกิดจินตภาพนั้น เป็นลักษณะสำคัญที่กวีต้องสร้างขึ้นให้เกิดแก่ผู้อ่านผู้ฟัง เพราะวรรณคดีไม่ใช่การแสดงออก (Expression) เท่านั้น หากแต่เป็นการติดต่อ (Communication) ด้วย (วิทย์ ศิวะศรียานนท์, ๒๕๔๑ : ๒๐๐) การแสดงออกของกวีนั้นทำได้โดยภาษาเป็นอุปกรณ์ และเป็นเครื่องมือในการติดต่อ และเพื่อให้การติดต่อหรือการสื่อสารนั้นสื่อความหมายและภาพได้ตรงกับความต้องการของกวี กวีต้องใช้ศิลปะในการประพันธ์เข้ามาต่างๆ เข้ามาประกอบเข้าด้วย

ศิลปะในการประพันธ์อาจเห็นได้จากการเลือกสรรถ้อยคำ การเล่นเสียงเล่นคำ การใช้ความเปรียบอย่างงดงามเพื่อแสดงให้ผู้อ่านเกิดจินตภาพและเกิดอารมณ์สะท้อนใจไปกับงานของกวีนั้น ก็คือ การพรรณนานั่นเอง

แม้คำว่า พรรณนา จะหมายถึง กล่าวเป็นเรื่องเป็นราวอย่างละเอียดให้ผู้ฟังนึกเห็นเป็นภาพ (ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๔๖ : ๑๕๕) แต่ก็ไม่ใช่การเขียนยืดยาว เพื่อเจ้อ ดังที่ศักดิ์ศรี เข้ม นัคคา (อ้างถึงใน สุจิตรา จงสถิตย์วัฒนา, ๒๕๔๘ : ๕๑-๕๘) อธิบายไว้ว่า

สำนวนพรรณนา หรือพรรณนาโวหารเป็นสำนวนที่คุ้นเคยกันมากที่สุด และมักจะเข้าใจผิดว่า การเขียนสำนวนพรรณนาก็คือการเขียนอย่างยืดยาวอย่างละเอียดลออพิศดาร จะเขียนเรื่องอะไรก็ได้

ความจริงหาได้เป็นเช่นนั้นไม่ สำนวนพรรณนาเป็นสำนวนที่ใช้เขียนข้อความยืดยาวก็จริง แต่ไม่ใช่เรื่องเจ้อ สำนวนชนิดนี้มีความวิจิตรบรรจงมาก และต้องใช้จินตนาการอย่างกว้างขวาง สุขุม ละเอียดลออ มีความหมายแจ่มแจ้ง

ทุกคำ การเขียนยืดยาวแต่ขาดความหมาย หรือมีความหมายนิดๆ หน่อยๆ หาใช่
พรรณนาโวหารไม่

หลักการเขียนพรรณนาโวหารก็คือ เขียนให้ซาบซึ้ง เขียนให้อ่านเพลิน
และให้จับใจ เพราะฉะนั้นว่าโดยนัยนี้ การเขียนพรรณนาโวหารจึงต้องยืดยาว
กว่าการเขียนบรรยายโวหาร ต้องมีความละเอียดลออมาก ต้องเล่นคำ เล่นเสียง
และความหมาย

ด้วยเหตุนี้ พรรณนาโวหารจึงเป็นวิธีการเขียนที่ผู้เขียนหรือกวีต้องมีศิลปะการประพันธ์สูง
มีความสามารถในการแสดงออกอย่างลึกซึ้งงดงาม พรรณนาโวหารจึงเป็นวิธีการประพันธ์
วรรณคดีที่ต้องใช้ศิลปะในการประพันธ์อันหลากหลายมากอปรกันเข้าให้สอดคล้องกลมกลืน มี
เอกภาพ และสามารถสื่อภาพที่กวีต้องการ ไปยังผู้อ่านได้อย่างสัมฤทธิ์ผล

เจ้าพระยาพระคลัง (หน) เป็นกวีเอกผู้หนึ่งซึ่งกอปรด้วยศิลปะการประพันธ์ดีเด่น ดังที่นัก
วรรณคดีหลายท่านได้กล่าวยกย่องผลงานของท่านไว้

หม่อมเจ้าจันทราธิราช รัชนี้ (๒๔๕๘ : ๑๗๒-๓) กล่าวว่า “ร่ายยาวเทศน์มหาชาติกัณฑ์
กุมารและมัทรีของท่านยังใช้เทศน์อยู่จนทุกวันนี้ ในมหาชาติทั้ง ๑๓ กัณฑ์ กุมารและมัทรีเป็น
กัณฑ์ที่กวีชอบที่สุด ฉะนั้น จึงมีสำนวนประพันธ์มากกว่ากัณฑ์อื่น ที่ของท่านได้รับยกย่องสูงกว่า
เพื่อนย่อมแสดงว่าท่านเป็นกวีใหญ่อยู่แล้ว”

ร่ายยาวมหาชาติกัณฑ์กุมารและมัทรีนี้ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุ
ภาพ (อ้างถึงในประพันธ์ ศรีณรงค์, ๒๕๔๑ : ๒๐๐) ทรงกล่าวว่า “สำนวนของท่านเป็นชั้นชม
มากที่สุด แม้จะมีผู้แต่งประชันกันหลายความก็ตาม ก็ยังสู้สำนวนของเจ้าพระยาพระคลัง (หน)
ไม่ได้”

นอกจากสำนวนโวหารที่ดีเด่นแล้ว ความดีเด่นด้านศิลปะการประพันธ์ยังเห็นได้ชัดจาก
วิธีการพรรณนาความดังที่นักวรรณคดีหลายท่านกล่าวยกย่องไว้ เช่น พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่น
พิทยลาภพฤฒิยากร (อ้างถึงใน ประพันธ์ ศรีณรงค์, ๒๕๔๑ : ๒๐๐) ทรงวิจารณ์ว่า “คำกลอน
ของท่านเจ้าพระยาพระคลัง (หน) ที่มีชื่อเสียงมากที่สุดน่าจะ ได้แก่ “กาถีกาลอน” เรื่องนี้มี
ชื่อเสียง เพราะมีโวหารไพเราะ เนื้อเรื่องไม่มีอะไรมาก นอกจากนิยายของหญิงโลเลที่เป็นตัวเรื่อง
แต่พรรณนาโวหารยอดเยี่ยม”

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ (อ้างถึงใน วรรณคดีเจ้าพระยาพระคลัง(หน), ๒๕๑๕ : ๔๒-๔๓) ทรงวิจารณ์ไว้ถึงเรื่องสมบัติอมรินทร์คำกลอนว่า “บรรยายถึงความรุ่งเรืองงดงามของปราสาทราชฐานของพระอินทร์อย่างละเอียดลออ... ไม่มีวรรณคดีเล่มใดที่จะสร้างมโนภาพให้ผู้อ่าน ได้เห็นความงดงามของเมืองพระอินทร์ได้ดีเท่าวรรณคดีเล่มนี้...”

ส่วนวรรณคดีร้อยกรองเรื่องอื่นๆ ของเจ้าพระยาพระคลัง (หน) นั้น แม้จะยังไม่มีผู้กล่าวถึงมากนัก แต่จากการศึกษา ผู้วิจัยเห็นว่า วรรณคดีทุกเรื่องของท่านนั้นก่อก่อไปด้วยศิลปะการประพันธ์ และมีการพรรณนาความหรือพรรณนาโวหารที่งดงาม ดังที่ผู้วิจัยจะได้กล่าวถึงในบทนี้

ศิลปะในการพรรณนานั้นอาจพิจารณาให้เห็นได้ชัดยิ่งขึ้นจากกระบวนการพรรณนาความที่กวีใช้ในการสร้างรสให้เกิดขึ้นแก่ผู้อ่านโดยผ่านทางลีลาหรือท่วงทำนองในการประพันธ์ ลีลาในการประพันธ์วรรณคดีไทยนั้นมีกล่าวถึงในหนังสือ ประชุมลำนำ ของหลวงธรรมาภิรักษ์ (ถึก จิตรกถึก)(๒๕๑๔: ๕๒) ว่า “ก็ลักษณะของกลอนสุภาพนั้น โดยสำเนาความเป็นลีลาของคำที่จะเรียบเรียงนั้นจัดตามมาตรามี ๔ ประเภท คือ เสาวรจณี(คำชมโฉม) ๑ นารีปราโมทย์(คำเล่าโลม) ๑ พิโรธวาทัง(คำตัดพ้อ) ๑ และสัลปังคพิไสย์ (คำคร่ำครวญ) ๑”

ในหนังสือประชุมเพลงขาวนี้ยังได้ยกตัวอย่างลีลาทั้ง ๔ ประเภทนั้นไว้ดังนี้

เสาวรจณี

(๑) โฉมตำอย่างชวนสงวนขวัญ

แช่มลัทธิพิศพรไพพรรณ	ฉวีวรรณวิลาสวิไลทรง
คุมขำน้ำนวลชวนสวาท	ผูกผ่องผาดพิงพิศพิณพิศผอง
พะเพราพริ้มนิ่มเนียนระเมียรผจง	ลออองค์โอเอี่ยมสอาภา
พร้อมส่วนสรรพบรรจบเบญจลักษณะ	ทั้งใครจักรเจียรสุดจะเสาะหา
จะเปรียบสองปองปานกันคารดา	เหมือนมาโลมโลกย์ให้อาไลยลาญ
สำเนาความตามนี้มั่นกำหนด	เสาวรจณีนามขนาน
แบบบัญญัติวัดวางอย่างบูรณ	จงวิจารณ์จำให้แจ้งใจเอย

นารีปราโมทย์

(๒) เจริญรสพจนผจงจำนางถวิล

ภักดีคลดวงสุคาอุพาพิน	อย่าราคินคุมโทษโปรดอะไภย
โดยสิ่งศักดิ์สุจริตจิตรประจักษ์	แต่วันพบสบพักตรพิศไสมย
ประหวัดหวังตั้งคะเน็งรำพึงใจ	มิได้ว่างวันเว้นถวิลตรอง
ให้ผูกใจใฝ่ฝักสมัคมิตร	เปนเพื่อนซิคู่ชีพชีวาสนอง
จงการุณารับร่วมไมตรีตระกอง	จำลองจงมาถ้วนแจ้งสัจจาผจง
กลอนสำเนาเล่าความตามแบบนี้	นามนารีปราโมทย์หมายประสงค์
บัญญัติบทพจนประเภทพึงจำนาง	จงแจ้งจงเงนใจจำไว้เอย

พิโรธวาทัง

(๓) โอ้อนาถวาสนาที่ว่าหวัง

ไม่สมมาตรเหมือนที่คาดคะเนพึง	แต่ยังยั้งอยู่ในใจไม่แน่ใจ
ก็สาสมกับอารมณ์อารมรัก	แจ้งประจักษ์เจียวว่าตรงไม่สงสัย
ให้ปลาบปลื้มมิได้ล้มละอาลัย	คิดแล้วให้หวนซ้ำระกำทรวง
พึงรู้ไว้ที่ในชั้นเชิงชนิด	เหมือนสองจิตรสมจิงที่สิ่งหวง
ภอรู้เรื่องตีกะเคื่องขึ้นเค่นดวง	กระจำงช่วงเช่นนี้ให้แจ้งแจ้ง
สำเนาความตามนี้ที่ปราโมทย์	นามพิโรธวาทังวิธีแถลง
หวังกระวีที่คิดประคิฐแสดง	จงเงนแจ้งแบบระเบียบเพียบไว้เอย

ธัลลาปังกพิไสย

(๔) เสียดายดวงพวงพุ่มโกสุมสงวน

มาโรยร่วงแรมรศเรณุนวล	ไม่ควรควรหรือมาร้างนราลัย
สักคำน้อยมิให้แห่งระแวงโสด	ซังเคียวโคคเค็ดได้หนอใจโฉน
ดั่งเทียนดับวับเคียวประเคียวใจ	มาทังใส่แต่ทวาศให้เรียบครอม
แม้ชาตินี้มีได้สมอารมณ์มาตร	ขอร่วมชาติหน้าใหม่ให้ได้ถนอม

จะเกิดโหนขอให้ร่วมภิรมย์รวม
 สำเนานามกำหนดบทนี้ตั้ง
 จงจดจำตามอย่างที่บรรยาย

เสน่ห์น้อมสนิทกันจนวันวาย
 สัลปังคพิไสยให้มันหมาย
 โคยอธิบายแบบมีอย่างนี้เออ

(หลวงธรรมาภิมณฑ์, ๕๖-๕๘: ๒๕๑๔)

แม้ในหนังสือประชุมลำน่าจะกล่าวถึงลีลาทั้ง ๔ ประเภทเฉพาะในกลอนหรือเพลงยาว แต่ในวรรณคดีที่แต่งด้วยคำประพันธ์ประเภทอื่น ๆ ก็ปรากฏการพรรณนาความด้วยลีลาทั้ง ๔ ประเภทนี้เช่นเดียวกัน สุจิตรา จงสถิตย์วัฒนา(๒๕๔๘: ๗๗) ได้กล่าวถึงลีลาทั้ง ๔ ประเภทนี้ไว้ว่า

ลีลาทั้ง ๔ ประเภทนี้มีปรากฏเด่นชัดในเพลงยาว และมีปรากฏในคิ้วบทวรรณคดีอื่น ๆ ทั้งในวรรณคดีบทละคร วรรณคดีนิทาน วรรณคดีนิราศ และกลอน ดั้งนั้นลีลาที่เด่นชัดเหล่านี้จึงกลายเป็นลักษณะเด่นของ ‘รส’ ในวรรณคดีไทยไป เพราะมีลักษณะสอดคล้องกลมกลืนกับ ‘ขนบ’ วรรณคดีไทยทั้งในแง่เนื้อหาและลีลา เช่น การมีบทชมเมือง ชมรถ อันเป็นขนบเช่นเดียวกับบทชมโฉมตัวละครเอกก็ทำให้เป็นลีลาของเสาวารจณี หรือลักษณะของนิราศในวรรณคดีเรื่องสำคัญ ๆ ก็สร้างให้เกิดลีลาของสัลปังคพิไสย์ หรือบทคร่ำครวญเพราะการพลัดพรากจากนางอันเป็นที่รัก เป็นต้น

รสอันเป็นปฏิกริยาทางอารมณ์ที่เกิดขึ้นในใจของผู้อ่านจึงเกิดจากการใช้ศิลปะการประพันธ์ของกวี โดยการพรรณนาความและอารมณ์ความรู้สึกที่กวีต้องการสื่อสารผ่านทางลีลาทั้ง ๔ ประเภทนั้น ด้วยเหตุนี้ผู้วิจัยจึงจะกล่าวถึงพรรณนาโวหารในวรรณคดีของเจ้าพระยาพระคลัง (หน) ที่ปรากฏในลีลาทั้งสี่ประเภทดังกล่าว

การพรรณนานั้นจะมีความดีเด่น ไพเราะ ก่อให้เกิดความหมายที่ลึกซึ้ง อันส่งผลให้เกิดรสหรืออารมณ์สะเทือนใจแก่ผู้เสพได้นั้นจึงขึ้นอยู่กับศิลปะในการประพันธ์ของกวี ม.ล. บุญเหลือ เทพยสุวรรณ (๒๕๔๗: ๗๗) กล่าวถึงการพรรณนาไว้ว่า

กวีได้ย่นเรื่องราวเรื่องหนึ่ง ได้ย่นแล้วก็วาดภาพในมโนของท่าน เห็นภาพเป็นที่น่าพิศวง กวีใครจะวาดภาพนั้นให้ผู้อื่นได้เห็นด้วย ถ้าเป็น

จิตรกรก็จะวาดภาพด้วยเส้นและระบายสี แต่เมื่อเป็นกวีจึงวาดภาพด้วย
พจน์ ความเด่นของงานประพันธ์อันนี้จึงอยู่ที่วิธีวาดภาพดังว่านั้น

ลักษณะเด่นของพรรณนาโวหารของเจ้าพระยาพระคลัง(หน)จึงอยู่ที่วิธีการพรรณนาให้ผู้
เสพเกิดจินตภาพซึ่งจะได้กล่าวถึงการพรรณนาในลิลิตทั้ง ๔ ประเภทอันได้แก่ เสาวรจณี นารี
ปราโมทย์ พิโรธวาทัง และสัลปังคพิไสย์ ในวรรณคดีร้อยกรองของเจ้าพระยาพระคลัง(หน)
ตามลำดับ

๔.๑ เสาวรจณี

แม้ในประชุมลำนางจะยกตัวอย่างเพลงยาวที่ใช้ลิลิตเสาวรจณีว่าเป็นบทพรรณนาชมความ
งามของนาง แต่ในวรรณคดีไทยนั้นการชมความงามหรือเสาวรจณีนั้นยังปรากฏในการพรรณนา
ความงามของสิ่งอื่น ๆ ด้วยเช่นกัน ลิลิตเสาวรจณีนี้จึงอาจแบ่งเป็นการพรรณนาความงามของสิ่ง
ต่าง ๆ ได้ ๔ ประเภทใหญ่ๆ ได้แก่

- การพรรณนาชมความงามของตัวละคร
- การพรรณนาชมความงามของขบวนทัพ
- การพรรณนาชมความงามของธรรมชาติ
- การพรรณนาชมความงามของบ้านเมือง

๔.๑.๑ การพรรณนาชมความงามของตัวละคร

ในวรรณคดีร้อยกรองของเจ้าพระยาพระคลัง (หน) นั้นมีการพรรณนาชมความงามของตัว
ละครในวรรณคดีทุกเรื่องที่มีตัวละคร แต่บทพรรณนาความงามของตัวละครที่มีขนาดยาวเหมาะ
แก่การนำมาพิจารณานั้น ผู้วิจัยจะหยิบยก การชมความงามของตัวละครชายจากเรื่อง ลิลิตพระ
เพชรมงกุฎ และการชมความงามของตัวละครหญิงจากเรื่อง อิเหนาคำฉันท์

การชมความงามของตัวละครชายจากเรื่อง ลิลิตพระเพชรมงกุฎ นั้นเป็นการชมโฉมพระ
เพชรมงกุฎความว่า

เมื่อนั้นศรีสุริยวงศ์ องค์พระเพชรมงกุฎ โฉมเฉิดสุดโสภณ เจริญ
ชนม์สืบหกลปี ทรงลักษณะศรีสุนทรศ บวรเกศเส้นสลวย พิศจุไรราว

เรียบร้อย ขนงซ้อยชดปลาย วิชาศผายผ่องนวล เนตร์นำยวนยิ่งสร ขนเนตร
งามอนพริ้ม นาสาป้อมอังกฤษ กรรมกลีบบุษบงบาง ปรางยิ่งปรางทองเปรียบ
ริมโอษฐ์เรียบไรทนต์ ทันต์คำกลแมลงภู โอษฐ์แดงคุดจิ้ม หนูเสลัมเพรา
พริ่อง ศอทรงปล้องกลกลิ่ง อังสาชิงบั้งนงค์รีด กระทบชวีชกลวงว คชินทร
จ้วงจับลม สรรพวงค์กลมอ่อนแอ้น ยุรยตร์แม่นเหมือนหงส์ หญิงเลหลงลิ้ม
นอน กล่าวกลกลอนขับอ้าง ชมโฉมหน่อกษัตริย์สร้าง รูปท้าวใดเทียม พ่อ
นา ฯ

พระเอี่ยมโอภาสพิน	ภูวดล
ดุจอินทร์จากอำพน	สู่หล้า
ฤสุริยคำกล	จากรถ มาฤ
ฤว่าจันทรแจ่มฟ้า	จากฟ้ามาดิน
ควรเป็นปิ่นโลก้า	เลิศกษัตริย์
สมสุรางค์นกรอัค	แอบเฝ้า
เฉลิมกามพธูสวัสดิ์	สังวาส แลพ่อ
แม้ว่านางใดเกล้า	คลาดแล้วเมื่อมรณ
ฝูงนิกรนารีเกล้า	ชมโฉม
หวังกษัตริย์ฤดีโลม	ลูกท้าว
จบทวยราชภูโรสม-	นัสเสนห์ พระนา
หญิงบ่งราชลิ้มยาว	หว่านว่าสาวมีฯ
ท้าวบุรีขำพริ่อง	ชมโฉมเขาวราชพริ่อง
เพรียกพริ่องเียนยอฯ	

(ลิลิตเพชรมงกุฎ : ๗๘-๘๐)

ตามขนบของวรรณคดีไทยก่อนหน้าเจ้าพระยาพระคลัง (หน) นั้น กวีไม่นิยมชมโฉมตัวละครเอกฝ่ายชายอย่างละเอียดลออมากนัก นอกจากเรื่องพระลอ แต่เจ้าพระยาพระคลัง (หน) ได้พรรณนาโฉมของพระเพชรมงกุฎโดยละเอียด ทั้งนี้คงจะเป็นเพราะความงามของพระเพชรมงกุฎเป็นลักษณะอันสำคัญประการหนึ่งของตัวละคร เพราะพระเพชรมงกุฎนั้นมีลักษณะอื่นๆ ที่ด้อยกว่าตัวละครเอกฝ่ายชายทั่วไป กล่าวคือ ความสามารถในการสู้รบก็ไม่เด่นชัด สติปัญญาก็น้อยเมื่อเทียบกับตัวละครเอกฝ่ายชายคนอื่นๆ เพราะพระเพชรมงกุฎนั้นมีพุทธศรีเป็นที่เลื่องและคอยช่วยแก้ไขปัญหาให้อยู่เสมอ

การลำดับความในการชมนั้น กวีเริ่มจากการกล่าวถึงความงามของตัวละคร โดยเริ่มจากการกล่าวถึงชาติตระกูลอันสูงศักดิ์คือ “ศรีสุริยวงศ์” และจึงกล่าวถึงความงามที่เลิศล้ำโดยใช้คำที่มีความหมายถึงความงดงาม คือ โฉมเฉิด สุนทรเศ โสภณ คำเหล่านี้ยังขยายด้วยคำที่เสริมความงามนั้นให้มากยิ่งขึ้น คือ สดุดโสภณ สตรีสุนทรเศ คำว่า สดุด นั้นแสดงถึงความเป็นยอดหรือเป็นที่สุดแห่งความงามหรือความโสภณ ศรี หรือ สิริ นั้นแปลว่า มิ่ง สิริมงคล ความรุ่งเรือง ความงาม ความเจริญ เมื่อมาประกอบเข้ากับคำว่าสุนทรเศจึงหมายถึงความงามอันเจริญยิ่ง กล่าวได้ว่าความงามนั้นเป็นคุณหรือเป็นสิริมงคลแก่เจ้าของความงามนั้น

ลำดับต่อมา กวีจึงพรรณนาความงามของพระเพชรมงกุฎโดยการแยกชมทีละส่วน กวีพรรณนาจากข้างบนลงข้างล่าง โดยเริ่มพรรณนาจากเส้นผมที่มีความงามสลวย จุกผมเกล้าไว้อย่างเรียบร้อย แล้วจึงพรรณนาถึงคิ้ว หน้าผาก ตา จมูก หู แก้ม ปาก คาง คอ ไปตามลำดับ

การชมความงามของส่วนต่างๆ นั้น กวีกล่าวชมโดยใช้คำที่แสดงถึงความงดงาม เช่น สลวย รวย ช้อยชด ผายผ่อง งามงอน แสดล้ม เพราพร่อง เป็นต้น การพรรณนานั้นมีทั้งการกล่าวถึงโดยการเลือกสรรคำที่แสดงถึงความงามมาพรรณนาตรงๆ เช่น “บวรเกศเส้นสลวย พิศจรูไรรวยเรียบร้อย ขนงช้อยชดปลาย วิชาศผายผ่องนวล... ขนเนตรงามงอนพริ้ม ...ริมโอษฐ์เรียบไรทนต์...หนูแสดล้มเพราพร่อง...อ้งสาชิงบ้นองค์รัต” ข้อที่น่าสังเกต คือ เจ้าพระยาพระคลัง(หน) นั้นพรรณนาความงามของพระเพชรมงกุฎอย่างละเอียดลออโดยเฉพาะส่วนต่างๆ ที่ปรากฏอยู่บนใบหน้า กวีให้ความสำคัญแม้ในรายละเอียดที่กวีอื่น ๆ มักจะเลยไป เช่น การชมไรฟันและขนตา โดยเฉพาะขนตานับทชมโฉมอื่นๆ ก่อนหน้านี้นักไม่ค่อยกล่าวถึง

ฉะนั้น การชมขนตา จึงอาจกล่าวได้ว่าเป็นลักษณะเด่นประการหนึ่งของการพรรณนาความงามของตัวละครของเจ้าพระยาพระคลัง (หน) คือ ปรากฏทั้งตอนชมพระเพชรมงกุฎที่ว่า “ขนเนตรงอนงามพริ้ม” และบทชมความงามของนางประทุมวดีว่า “ขนเนตรงอนคองอน รดให้” (ลิลิตเพชรมงกุฎ : ๕๕) แสดงให้เห็นถึงความใส่ใจในรายละเอียดของการพรรณนา ไม่ละเลยความงามของ “ขนตา” ซึ่งเป็นส่วนที่ช่วยเพิ่มความงามบนใบหน้าเช่นกัน

นอกจากการพรรณนาถึงความงามโดยใช้ถ้อยคำที่มีความหมายแสดงถึงความงามแล้ว กวียังใช้ความเปรียบเข้ามาช่วยสร้างภาพของความงามนั้นให้แจ่มชัดยิ่งขึ้น ความเปรียบที่กวีนำมาใช้ในการเปรียบให้เกิดภาพได้ดียิ่ง คือ ความเปรียบที่ใช้คำเชื่อมว่า “ยิ่ง” การใช้คำว่า “ยิ่ง” นี้เป็นการแสดงให้เห็นถึงความงามของส่วนนั้นๆ ว่างามยิ่งกว่าสิ่งทีนำมาเปรียบ เช่น “เนตรนำ

ขวนอึ้งสร” แสดงให้เห็นถึงความคมของนัยน์ตาว่าแหลมคมมากกว่าสร และ “ปรางขิ่งปรางทองเปรียบ” นั้นแสดงถึงความเปล่งปลั่งของแก้วว่ายิ่งกว่าผลมะปราง และผลมะปรางนั้นยังเป็นมะปรางทองอีกด้วย จึงให้ทั้งลักษณะของสีแก้วที่เป็นสีเขียวและสุกปลั่งดั่งทอง รวมทั้งแสดงถึงความมีคุณค่าของความงามของพวงแก้วนั้นอีกด้วย

ความเปรียบบางความที่กวีใช้นั้นอาจต้องตีความถึง ๒ ชั้น จึงจะไขความหมายที่ลึกซึ้งและให้ภาพอย่างชัดเจนยิ่งขึ้นด้วย เช่น การชมดวงตาว่า “ขวนอึ้งสร” นั้น นอกจากให้ภาพของความคมคายของดวงตาแล้ว ยังสื่อถึงความสำคัญของดวงตาอันเป็นหน้าต่างของดวงใจ เป็นเหมือนสรซึ่งก็คือ สรของพระกามเทพที่พร้อมจะก่อให้เกิดความเสน่หาขึ้นนั่นเอง

อนึ่ง ในการชมความงามของดวงตาโดยการเปรียบเทียบกับสรนี้ เจ้าพระยาพระคลัง(หน) ใ้ชมมากในงานของท่าน เช่น

“สองเนตรสองเสมอสร

เสียวจิด พี่แม่”

(ลิลิตเพชรมงกุฎ : ๕๕)

“บงเนตรพี่สำคัญว่าสร

กฤษณส่องแสงงตา”

(อิเหนาคำฉันท์ : ๒๕๒)

การที่กวีนิยมเปรียบเทียบความงามของดวงตากับสรนี้เป็นความเปรียบที่ก่อให้เกิดความหมายอันลึกซึ้งกว่าการเปรียบในลักษณะอื่นๆ เพราะการเปรียบกับสรนั้นกวีมุ่งไปที่อานุภาพของดวงตาว่าเป็นส่วนที่แสดงอารมณ์ความรู้สึก และก่อให้เกิดความรัญจวนใจได้ กล่าวคือ กวีมุ่งไปที่ผลแห่งความงามของดวงตาคู่นั้นมากกว่าการชมเพียงว่างามแต่เท่านั้น และผลแห่งความงามหรือสรนั้นกวีก็ได้แสดงไว้ในงานของท่านหลายเรื่องเช่นกัน ได้แก่

“.....

ยีนแฝงไบบานทวารศ

พอมานพงสบนัยนา

ต่างประหวัดหทัยให้ไหวหวาบ

สองจิดสองคิประจวบกัน

.....

นัยน์เนตรชำเลื่องลอคสอดหา

ประหนึ่งว่าสรแฝงแยงยงกัน

เพลิงราดช่านซาบเสียวกระสัน

นางป่วนป่วนรันทรระทวยกาย”

(กาถีกลอนสุภาพ : ๓)

“ดรัสพลางชายเนตรต้อง

ตานาง

เสียวกระสันเสมอสร
 แคะคั้งไฟพอน
 กรตระกองลูบไล้

เสียบไส้
 รสราค
 แนบเนื้ออิงองค์”

(ลิลิตพระศรีวิชัยชาดก: ๒๑๗)

“สุชาดาป้อมปิดสลัดกร
 เลื่อนองค์ลงจากอาสน์ที่นิทรา
 นิลเนตรต่อนิลเนตรนาฏ
 ไปทอแทงแสงรัชนีกร

คมค้อนผลักทิพหัตถา
 ชายดาต่อดาสุเรนทร
 คั้งพรหมาศตร์แผลงซ้ำกระหน่ำศร
 สะท่อนถึงท้องถ้ำสุรกานต์”

(สมบัติอมรินทร์คำกลอน: ๖๗)

นอกจากนี้ในการชมความงามของวงแขนนั้น กวีไม่ได้ใช้คำว่า แขน เลข แต่ใช้คำว่า กระทบรั้ว แทนหรือเปรียบกับแขนชั้นหนึ่งก่อน คำว่า “กระทบ” มีลักษณะร่วมกับแขนคือ เป็นส่วนที่ยื่นออกมาจากโครงสร้างใหญ่ เช่น ทวยที่รับเต้าในสถาปัตยกรรมไทย ลักษณะของทวย นั้นอ่อนโค้งอยู่แล้ว เมื่อผนวกกับคำว่า รั้ว จึงให้ภาพของความอ่อนโค้งและความไหวเมื่อแกว่ง ไกว เมื่อนำมาเปรียบกับวงช้างเอราวัณขณะไขว่คว้าเล่นลมอีกชั้นหนึ่ง จึงทำให้ภาพความอ่อนช้อยงดงามของท่อนแขนนั้นชัดเจนยิ่งขึ้น

เมื่อกวีพรรณนาถึงความงามแต่ละส่วนจบแล้ว กวีได้ใช้วิธีการชมความงามโดยกล่าวถึงการจับชมความงามของพระเพชรมงกุฎ ซึ่งแสดงถึงความงามอันยิ่งใหญ่จนเป็นแรงบันดาลใจให้เกิดบทเพลงหรือบทขับชมโฉม ดังความว่า

พระเอี่ยมโอภาสพื้น	ภูวคล
ดุจอินทร์จากอำพน	สู่หัตถ์
ฤาสุริยคำกล	จากรถ มาฤ
ฤว่าจันทร์แจ่มฟ้า	จากฟ้ามาดิน
ควรเป็นปิ่นโลกล้ำ	เลิศกษัตริย์
สมสุรางค์นิกรอัค	แอบเฝ้า
เฉลิมกามพฐุสวัสดิ	สังวาส แลพ้อ
แม้ว่านางใดเกล้า	คลาดแล้วเมื่อมรณ
ฝูงนิกรนารีเกล้า	ชมโฉม
หวังกษัตริย์ฤาดีโลม	ถูกท้าว

จบทวยราษฎร์โสม-
หญิงบงราชลิมข้าว

นัสเสนห์ พระนา
ห้วนว่าสวามี

กล่าวถึงว่า สตรีทั้งหลายหลงไหลจนลืมหลับนอน เพราะความงามที่ไม่มีกษัตริย์หรือเทพองค์ใดเท่า จากนั้น กวีจึงพรรณนาความงามโดยเปรียบเทียบกับเทพเจ้าเมื่อกวีพรรณนาโฉมของพระเพชรมงกุฎ โดยพรรณนารายละเอียดแล้ว กวีจึงพรรณนาถึงความงามโดยผ่านทางบทขับชมโฉม บทชมโฉมนั้น กล่าวถึงความงามของพระเพชรมงกุฎว่างามราวกับพระอินทร์ลงมาจากฟากฟ้า นอกจากนี้กวียังได้พรรณนาถึงความงามของพระเพชรมงกุฎโดยใช้คำว่า “เอี่ยมโอภาส” คำนี้ให้ความหมายของความงามที่รุ่งโรจน์ เหมือนหนึ่งแสงอันรุ่งเรืองที่ส่องสว่างอยู่บนพื้นดิน เมื่อนำไปเปรียบกับเทพเจ้าเช่นพระอาทิตย์และพระจันทร์ในความที่ว่า

ฤสุริยคำกล

จากรถ มาฤ

ฤว่าจันทร์แจ่มฟ้า

จากฟ้ามาดิน

จึงเป็นการสร้างเอกภาพของความเปรียบและสร้างความหมายอันลึกซึ้ง เพราะเทพทั้งสองคือ พระอาทิตย์และพระจันทร์นั้นเป็นเทพที่ให้แสงสว่างอยู่บนฟากฟ้า แต่พระเพชรมงกุฎนั้น “โอภาส” อยู่บนพื้นดิน กวีใช้คำว่า ฤ และ จา เพื่อช่วยเสริมและย้ำความฉงนสงสัยว่า พระเพชรมงกุฎคงเป็นเทพเจ้าที่เสด็จจากฟากฟ้ามาอยู่บนพื้นดินเป็นแน่แท้

ลำดับสุดท้าย กวีได้พรรณนาความงามโดยกล่าวถึงผลแห่งความงามอันล้ำเลิศที่กวีได้พรรณนามานั่นว่าส่งผลเช่นไร กล่าวคือ กวีใช้ธรรมชาติของความงามของบุรุษที่ย่อมดึงดูดใจต่อสตรี ยิ่งงามมากเท่าใด ก็ย่อมดึงดูดใจสตรีมากเท่านั้น กวีใช้คำที่แสดงความรู้สึกลงในด้านเพศรส เช่น แอบเฝ้า เผลิมกาม สักวาส เตล้า โลม เป็นต้น คำเหล่านี้สื่อให้เห็นถึงความงามที่ก่อให้เกิดความรัญจวนใจในเชิงสักวาส กวียังกล่าวอีกว่า “...แม่นางใดเตล้า คลาดแล้วเมื่อมรณ” คือ นางใดที่ได้อรชรสภิมย์ (เตล้า) แล้ว หากต้องจาก (คลาด) พระเพชรมงกุฎไป ต้องจบสิ้นชีวิตลง กวีจบการพรรณนาความงามของพระเพชรมงกุฎลงด้วยคำกล่าวที่ว่า “หญิงบงราชลิมข้าว ห้วนว่าสวามี” คำกล่าวนี้แสดงให้เห็นว่า ความงามของพระองค์นั้นสามารถทำลายศีลธรรมลงได้ แม้แต่หญิงที่มีสามีแล้ว ยังปั่นป่วนใจจนลืมหลับบ้านลืมหลับสามีได้

การชมความงามโดยละเอียด และใช้วิธีการหลากหลายในการพรรณนาโฉมพระเพชรมงกุฎนั้น นอกจากจะให้ภาพความงามอันยิ่งยวดของพระเพชรมงกุฎแล้ว ยังเป็นการสอดประสานกับเหตุการณ์อื่นๆ ในเรื่องอีกด้วย กล่าวคือ เหตุการณ์ที่พระเพชรมงกุฎลอบได้กับภรรยาของชาย

ผู้หนึ่งซึ่งพบปะระหว่างทางนั้น หญิงผู้นั้นยินยอมก็เพราะความงามของพระเพขรมงกุฏ และแม่แต่นางประทุมวดี เมื่อได้เห็นพระเพขรมงกุฏนั้น รูปโฉมของพระองค์ก็ก่อให้เกิดความรัญจวนใจต่อนางเป็นอย่างยิ่ง ดังความว่า

“พระบงโฉมบุษพริ้ม	ลิมพริบ
พจนตร์นางแลจับ	เนตร์ไ้
สองเสี้ยวสวาทรับ	พักตร์ต่อ กันนา
นางเหลือบแลเห็นให้	เสน่ห์ท้าวแสนทวี”

(ลิลิตเพขรมงกุฏ : ๑๐๐)

เห็นได้ว่า บทชมโฉมพระเพขรมงกุฏนั้น กวีต้องพรรณนาอย่างละเอียด เพื่อแสดงให้เห็นภาพความงดงามบาดตาบาดใจของพระเพขรมงกุฏ

นอกจากการเลือกสรรคำที่มีนัยถึงความรัญจวนใจของรูปโฉมแล้ว ในตอนที่เป็นการพรรณนาโฉมทีละส่วนนั้น กวียังมีการสร้างสรรค์อุปมาที่นำมาใช้ เช่น การชมพินว่าคำเหมือนแมลงภู่ ตามขนบแล้ว กวีมักชมพินว่าคำเหมือนแมลงภู่ แต่เจ้าพระยาพระคลัง (หน) กลับใช้ความคำแฉ้ววาวของแมลงภู่มานำเปรียบกับพิน ส่วนพินนั้นก็กลับไปเน้นพรรณนาถึงความสลวยและรอยไรแทน

การชมความงามของตัวละครหญิงจากเรื่อง อิเหนาคำฉันท์

ไอ้บุญปางสมเด็จเสด็จ	วิไลศิริไพพรพนม
ฝ้ายเรียมแลทอดทฤษฎิชม	วิมลน้องบนสาณู
ปางพี่แลบงสมรเคิน	สะพักพานมณีชู
เรียมคิดว่าไซ้รพฐู	ดอกกะแม่ที่ศิริ
สำคัญว่าอัปสรเสด็จ	จรจาก ณ ราศี
ดูเคินประคองกินรี	ชรอ่อนชะอ่อนผจง
บงพักตร์พี่สำคัญว่าจัน-	ทรเพ็ญผ่องผจง
บงคิ้วพี่สำคัญว่าวง	ศศิแปลบยุคุณธร
บงเกศพี่สำคัญว่าปีก	ภมรมาศบวร

บงเนตรที่สำคัญว่าสร	กฤษณาส่องแสงงตา
บงกรรมที่สำคัญว่ากลีบ	ปทุมสร้อยกุสุมา
นาสาที่สำคัญว่าวรา	อังกฤษแก้วเอราวัณ
บงปรางที่สำคัญว่านวล	ลอออินทนวนลจันท์
บงโอรุ์เพียงพ็จะรับขวัญ	ว่าจะเข็มสุนทรวอน
บงกัณฐ์ที่สำคัญว่าศอ	สุวรรณหงสเขจร
บงพาหุ์ที่สำคัญว่ากร	ไอยเรศอำมรินทร์
บงถัน์ที่สำคัญว่าควง	กมุทมาศเมืองอินทร์
สบสรรพางคพ็ก็จัน-	ตนาณีกว่านางแมน
ต่อยลอิเหนาจรประคอง	สุพรรณภาชนอยแคลน
แจ้งจิตรว่าควงสมรแสน	วิมลโคมเฉลิมองค์

(อิเหนาคำฉันท์ : ๒๕๑- ๒๕๒)

การชมความงามของนางบุษบาในตอนนี้เป็นกรชมโดยผ่านทางความทรงจำของตัวละครที่มีใช้พระเอกแต่เป็นตัวละครที่หลงในความงามของนางบุษบาเป็นอย่างยิ่ง ตัวละครตัวนั้นคือ จรกา นั่นเอง

จรกามีโอกาสได้เห็นตัวจริงของนางบุษบาในคราวที่ไปใช้บนเป็นครั้งแรก ก่อนหน้านั้นจรกาเห็นแต่เพียงภาพวาดของนางเท่านั้น ดังที่กวีกล่าวถึงในคำรำพันของจรกาว่า

“ปางส่งสุพรรณบัฏกล่าว	ก็บยลพินิตา
เรียบลแต่รูปอรเลขา	สกนธน้องคะเนชม
ไอบุญปางสมเด็จเสด็จ	วิลศศิรีไพรมน
ฝ่ายเรียบแลทอคทฤษดิชม	วิมลน้องบนสาณู”

(อิเหนาคำฉันท์ : ๒๕๑)

กวีพรรณนาความงามของนางบุษบาโดยให้จรกาเป็นผู้รำพันถึงความงามนั้น เป็นวิธีการที่แบบคาบมากเพราะจรกานั้นเห็นนางเพียงครั้งแรกก็ตกตะลึงในความงามนั้น และจดจำรายละเอียดความงามของนางในทุกส่วนได้ไม่ลืมเลือนเป็นสิ่งที่แสดงถึงความงามยิ่งของนางได้เป็นอย่างดี กวีใช้คำที่แสดงกิริยาคุณนางไม่วางตาของจรกาว่า “แลทอคทฤษดิชม” แล นั้นเป็นกิริยาที่มองไป

รอบๆ เหมือนการกวาดสายตา ต่อเมื่อพบนางจึงค่อยๆ ทอดสายตาไป คำว่า ทอดให้ความที่แสดงถึงการมองสิ่งใดสิ่งหนึ่งเจาะจงอย่างช้าๆ ส่วน ทฤษฎี นั้นสื่อถึงการมองเห็นหรือสัมผัสความงามนั้นด้วยใจ เมื่อผนวกกับคำว่า ชม ซึ่งเรามักใช้กับการดูสิ่งที่สวยงามจึงให้ความหมายถึงการยอมรับความงามของนางนั้นทั้งสายตาและจิตใจ เมื่อกวีใช้คำว่า วิมลน้อม จึงช่วยเสริมภาพความงามอัน ไร้มลทินใด ๆ ของนางให้หนักแน่นยิ่งขึ้น

กวีพรรณนาถึงความงามของนางบุษบาผ่านการหวนระลึกของจรกว่าครั้งแรกที่เห็นนางนั้นจรภาคิดำนางเป็นนางฟ้าลงมาจากสวรรค์ มิใช่แค่เพราะความงามของใบหน้าเท่านั้นแต่กวีได้พรรณนาถึงความงามของท่วงท่าในการเดินว่า “ชรอ่อนช่อนองค์” คำว่า “ชรอ่อน” นั้นให้ภาพความอ่อนแอ่นของเรือนร่างของนาง และ “ช่อนองค์” นั้นแสดงให้เห็นลีลาเยื้องกรายที่นุ่มนวลชวนมอง การพรรณนาถึงกิริยาการเดินของนางนี้สอดคล้องกับความเปรียบข้างต้นที่กวีพรรณนาว่า “สำคัญว่าอัปสรเสด็จ จรจาก ณ ราศี” กวีให้ความสำคัญกับความคิดว่านางลงมาจากสวรรค์ดังที่กวีใช้คำกิริยาหลายคำที่แสดงถึงการไปมา คือ เสด็จ จร จาก กวีจึงพรรณนาถึงกิริยาเหล่านั้นให้แจ่มชัดยิ่งขึ้นด้วยการพรรณนาถึงลีลาการเดินของนางดังได้กล่าวไปแล้ว

เมื่อกล่าวถึงความงามของนางว่าเหมือนนางฟ้าลงมาจากสวรรค์แล้ว กวีจึงให้จรรำพันถึงความงามของนางให้กระจ่างชัดยิ่งขึ้นว่าแต่ละส่วนของนางนั้นงามอย่างยิ่ง การพรรณนาความงามของนางแต่ละส่วนนี้แม้จะเป็นการเปรียบเทียบตามขนบของวรรณคดี แต่อย่างไรก็ตามเมื่อพิจารณาลีลาเสาวรจนีที่กวีพรรณนาชมความงามนางบุษบาก็แสดงให้เห็นถึงศิลปะในการประพันธ์ของเจ้าพระยาพระคลัง(หน) ได้เป็นอย่างดี กล่าวคือ ความเปรียบที่กวีนำมาใช้นั้นมีความสอดคล้องกลมกลืน และช่วยสื่อความหมายที่กวีต้องการแสดงว่า จรภาคิดำนางเป็นนางฟ้า เช่นนั้นจริง ๆ

ความสอดคล้องกันของความเปรียบนั้น เช่น การชมความงามของใบหน้านางว่าเหมือนกับพระจันทร์นั้น ในความต่อมาเมื่อกวีชมกิ้วของนางกวีก็เปรียบกับพระจันทร์เช่นกันแต่เปรียบกับลักษณะรูปทรงความโค้งของขอบพระจันทร์ที่เห็นอยู่เหนือภูเขา แต่ใบหน้านั้นกวีเปรียบกับลักษณะความนุ่มนวลงามของแสงพระจันทร์ และเมื่อกวีกล่าวถึงความนวลงามของแก้มนาง กวีก็เปรียบกับความนวลงามของผลจันทร์ซึ่งเป็นผลไม้ที่มีชื่อพ้องกับพระจันทร์และมีลักษณะสีเหลืองนวลเช่นเดียวกับดวงจันทร์ด้วย

การชมคิ้วนางกับความโค้งของวงพระจันทร์นั้นถือเป็นความดีเด่นประการหนึ่งของความเปรียบที่กวีนำมาใช้ เพราะเป็นความเปรียบที่ไม่ปรากฏในเรื่องอื่นๆ ซึ่งนอกจากจะให้ภาพของ

ความโค้งงอแล้ว กวีคงมุ่งที่จะให้สอดคล้องกับความเปรียบในความก่อนหน้าที่ชมความงามของ ใบหน้านางโดยเปรียบกับพระจันทร์เช่นกัน

นอกจากเปรียบกับพระจันทร์แล้วอีกส่วนหนึ่งของความเปรียบก็เปรียบกับสิ่งต่าง ๆ ที่อยู่ในเมืองสวรรค์ เช่น เปรียบแขนว่าเหมือนวงช้างเอราวัณของพระอินทร์ เปรียบหน้าอกว่าเหมือนดอกบัวในเมืองพระอินทร์ เปรียบจมูกว่าเหมือนกับขอที่ใช้กับช้างเอราวัณ แม้แต่แก้มนั้นนอกจากจะเปรียบกับผลจันทร์แล้ว กวียังเปรียบกับผลอินทซึ่งมีเสียงพ้องกับคำว่า พระอินทร์ หรือเมืองอินทร์ด้วย การเปรียบกับสิ่งต่าง ๆ ในเมืองพระอินทร์หรือสิ่งที่เกี่ยวข้องกับเมืองพระอินทร์นั้นเป็นการเพิ่มความชัดเจนของความคิดที่กวีต้องการแสดงให้เห็นว่า จรกาคิดว่านางบุษบานนั้นเป็นนางฟ้านางสวรรค์จริง ๆ

และเมื่อมองภาพรวมของความเปรียบทั้งบทชมความงามของนางบุษบานนี้แล้วจะเห็นได้ว่า ความเปรียบแทบทั้งสิ้นที่กวีนำมาเปรียบนั้น ล้วนแต่เป็นสิ่งที่อยู่บนฟ้าหรืออยู่ในเมืองสวรรค์ทั้งสิ้น ความเปรียบเหล่านี้จึงเกี่ยวเนื่องและสอดคล้องประสานกันด้วยความงามของนางที่ทำให้จรกาคิดว่านางนั้นเป็นนางฟ้าเสด็จจรจากฟ้าลงมาจริง ๆ

การพรรณนาความงามของนางแต่ละส่วนนั้น จบลงด้วยข้อสรุปความคิดของจรกาที่ว่า เมื่อพิจารณาจนทั่วทั้งสรรพางค์ของนางแล้ว จรกาก็ยังคงยืนยันความคิดเดิมว่า นางเป็นนางแมนหรือนางสวรรค์เช่นเดิม ความคิดนี้คลี่คลายลงเมื่อจรกาได้มองเห็นอิเหนาเดินมากับนาง จรกาจึงแน่ใจว่านางเป็นมนุษย์และคือนางบุษบานนั่นเอง

เอกภาพของบทชมความงามของนางบุษบานนอกจากเพราะการเลือกสรรความเปรียบที่สอดคล้องประสานกลมกลืนและช่วยย้ำความคิดถึงความงามเช่นนางฟ้าของนางแล้ว ยังเกิดขึ้นจากศิลปะในการซ้ำคำ กวีซ้ำคำว่า “บง” และ “พี่สำคัญว่า” ในเกือบทุกวรรคหน้าของทุกบาทที่เป็นการพรรณนาถึงความงามของนางแต่ละส่วน การซ้ำคำว่า “บง” นั้นช่วยย้ำกิริยาในการมองซ้ำ ๆ ของจรกาว่า จรกาพิจารณานางแต่ละส่วนอย่างละเอียดลออเป็นการมองที่กล่าวได้ว่า มองแล้วมองอีก ด้วยความตกตะลึงในความงามของนาง คำว่า “สำคัญว่า” นั้นเป็นคำเชื่อมของการเปรียบเทียบซึ่งให้ความหนักแน่นยิ่งกว่า ดู รว เพราะคำว่า “สำคัญว่า” นั้นสื่อความถึงความเหมือนหรือลักษณะร่วมของสิ่งที่นำมาเปรียบกันนั้นว่า แทบจะเป็นสิ่งเดียวกัน และเมื่อคำว่า “สำคัญว่า” มารวมเข้ากับคำว่า “พี่” ซึ่งเป็นคำแทนตนเองของจรกาเป็น “พี่สำคัญว่า” จึงให้ความหมายถึงความคิดของจรกาที่จูนงงด้วยความงามราวนางฟ้าของนางจนเห็นสิ่งต่าง ๆ บนเรือนร่าง

นางเป็นสิ่งทั้งดงามอื่น ๆ บนสวรรค์ การซ้ำคำว่า บง...ที่สำคัญว่า จึงเป็นการแสดงถึงการมองนางซ้ำแล้วซ้ำอีกอย่างละเอียดลออเพราะความงามอันชวนมองของนาง

ลีลาเสาวรจนี่ที่กวีใช้ในบทพรรณนาชมความงามของตัวละคร จากตัวอย่างเห็นได้ว่า ในการพรรณนาชมความงามของตัวละครนั้น เจ้าพระยาพระคลัง (หน) มักจะให้ความสำคัญต่อการชมความงามของตัวละครชายไม่น้อยไปกว่าตัวละครฝ่ายหญิง การพรรณนาความงามของตัวละครในแต่ละส่วนนั้น กวีไม่ละเลยรายละเอียดต่าง ๆ ที่จะก่อให้เกิดความงาม เช่น การพรรณนาถึงความงามของขนตา คาง หรือแม้แต่ไรฟัน ส่วนวิธีการในการชมนั้น เจ้าพระยาพระคลัง (หน) จะใช้วิธีการอันหลากหลายในการชม ทั้งการชมโดยกวีเป็นผู้พรรณนาเอง ตัวละครอื่นเป็นผู้กล่าวชม ชมโดยการเปรียบเทียบกับเทพเจ้าต่าง ๆ และการชมโดยการผ่านบทเพลงหรือการขับร้อง ดังปรากฏในเรื่องลิลิตเพชรมงกุฎและเรื่องกาถิ

อย่างไรก็ตามบทชมความงามในวรรณคดีของเจ้าพระยาพระคลัง(หน) นั้น บทที่กวีจะพรรณนาอย่างละเอียดลออนั้นจะเป็นบทพรรณนาโฉมความงามของตัวละครที่มีความสำคัญต่อเนื้อเรื่องทั้งสิ้น เช่น ความงามของพระเพชรมงกุฎก็เป็นเหตุให้เกิดเหตุการณ์ต่อ ๆ ไปในเรื่องดังกล่าวไปแล้ว ส่วนความงามของบุษยานั้นก็เป็นที่ทราบดีว่าความงามของนางนั้นราวกับหยาดฟ้ามาแต่กระยาหั่น ทั้งยังเป็นเหตุให้เกิดเหตุต่าง ๆ ในเรื่อง เช่น เกิดศึกกระหมังกุหนิง หรือแม้แต่การที่อิเหนาเผาเมืองคาหาและลักพานางบุษยามาไว้ในถ้ำทองดังปรากฏในอิเหนาคำฉันท์ก็เป็นผลมาจากความเสียดายในความงามของนางและต้องการได้นางเป็นชายา

๔.๑.๒ บทพรรณนาชมความงามกระบวนทัพ

บทพรรณนากระบวนทัพนั้น เป็นการใช้พรรณนาโวหารเพื่อให้ภาพความยิ่งใหญ่เกรียงไกรของทัพ อันประกอบด้วย รั้วพล พาหนะ อาวุธ และกระบวนทัพ ทั้งทัพช้าง ม้า รถ และพลเดิน

ในวรรณคดีของเจ้าพระยาพระคลัง (หน) นั้น ไม่ปรากฏการพรรณนากระบวนทัพที่เป็นการจัดทัพที่เป็นการไปสู้รบจริงๆ แต่เป็นการพรรณนากระบวนทัพ เพื่อเสด็จประพาสไพรของพระเพชรมงกุฎในเรื่องลิลิตเพชรมงกุฎ และเป็นการพรรณนากระบวนทัพแสดงแสนยานุภาพของพระอาทิตย์วงศ์ พระบิดาของพระศรีวิชัย จึงจะขอยกตัวอย่างจากทั้งสองเรื่องมาดังนี้

จากเรื่องลิลิตเพชรมงกุฎ ความว่า

หน่อบตีศรศดับสาร บานกมลมนัส โอนศรีสวัสดิ์คือภิวาท ลาสองราชเสด็จคล
 ยังไพชยนต์บรรยงก์ เสร็จสระสรงสำอาง สุกนธ์วรางำจร สนับเพลงอนงาม
 เจ็ด ภูติเดลีศลาพราย ชายแครงชายไหววาบ ผ้าทิพย์ทาบเถือกทอง แก้วกู่กอง
 แกมกาญจน์ สร้อยสังวาลวิไลเลิศ ทับทรวงเพริศเพชรพราย ชำมรงค์ร้ายพาหุรัด
 มงกุฎจรัสจัญญ์เรื่อง แสงมลังเมลิ้งทอตา เหน็บขรรควุธไกร กรายกรไว
 ลีลาศ คุจสีหราชขรรยง ทรงราชรถบุษบก เทียมอัสวผกแผ่นทะยานแก้วแกม
 กาญจน์เรื่องรัต งามงามฉัตรธงชัย พิศอำไพรุ่งโรจน์ ระยับโชติสุริยง คุจ
 รถทรงทินกร จากอำพรฟากฟ้า มาเฉลิมโลกแหล่งหล้า เลิศล้ำสากล

พิศพลโองาสเพียง	อนิรุท
กริจัตุรงค์วาท	แก้วนกล้ำ
ประกาศพนมศิขรสุด	โสภาคย์
อธีราชขยาตปรีว่า	กลดกเกล้ากล้วดวย

เคลื่อนขชายพยุหบาตร จากเวียงราชแรมวัง โห่ประนังสำเนียง เสียงสนั่น
 เนียรนาท ลั่นฆ้องคาคประโคมกลอง โบกธงทองเอาชัย กริพลไกรค้ำคั่ง
 หมู่ชคั้งคู่แสดง หมู่ชคแซงแทรกสลอน งามงามอนทองรัตน์ หมู่กัณฐ์ศวีเลิศ
 ลบ เชื้อสินธรรพสรรพสม เครื่องอุดมคาวมาศ เบาะอานสะอาดเอี่ยมเอก พู่
 รงเรขพริ้งพราย กัลเม็ดสายถื่อถนัด พานหน้ารัศพานหลัง รัศคอกบังเหียนเทศ
 คุวิเศษผกผงาด นายแผ่นผาดขับขยัน กุมเกาทันจัทวนทอง ขับโดยลบองบาท
 ย่าง ฟ่านจะเห็จเหินทะยาน ร่านเริงหาญเหี้ยมห้าว ฝึเท้าเทียมม้าแมน สู้ศึกเส
 นบมิขาม เข้าสงครามบมิย่อ ไ่ล่ลุยค่อด้วยเดช เคยไชยศหลายท่า ฝ่าซ่านใน
 ณรงค์ กับรถทรงอ่องเอี่ยม เทียมแสะสินธพทะยาน สารถิชาญขับขยัน ก่งธนู
 ยันคูหาญ กงกำกาญจน์ปรีดเปรอก งอนสลอนแอกอานเสลา คุมวงเพลลาไปบัง
 รัตน์บัลลังก์เลิศลาช บุษบกพรายเพดาน ดารากาญจโนภาส จัตุรมุขมาศล้อม
 เหลือง ซ่อฟ้าเรื่องบราถิ พาสุกรีสะคั้งเค่น คุคั้งแผ่นไพบุลย์ นภสุตสวมพรหม
 พักตร์ คิตรศักสัทการ แสงประสานสุริยง คุจรถทรงทินกร เขจรจากเหลี่ยม
 ไสล ฝ่ายพลไกรงามแ่ง เคียงคู่แห่เป็นขนัด ธงชัยฉัตรคาศษ พร้อมเครื่องราช
 สำรับ สองข้างสรรพรดแซง รถดั่งแข่งรถกัน เสียงสนั่นนฤนาท ฆ้องกลอง
 กางกาหล เพียงภูวลคาลทรุด พลอิ่งอูดุทยง ล่วงแถวท่งเถื่อนกว้าง ยลมีง
 ไม้ส้าง แหล่งพื้นพนสมณา”

(ลิติตเพชรมงกุฎ : ๘๑-๘๓)

จากเรื่องลิลิตพระศรีวิชัย ความว่า

อดีตัง อาหะริ แต่เบื่องบรรพ์ยังมี เจ้าเรศศรีศรณัตรีย์ เป็นอธิปัตติวัลยราช
นามนรนาถอาทิตย์วงศ์ ดำรงภพมณฑล สกลกรุงมิตลา มหาวิเทหะรัฐเป็น
แดน พลนั้บแสนจัตุรงค์ พลคชกข่มบร งามางอนเสยสาย เส็กสู้ฟ่าย
สยบสยง พลอัสวแข็งควบจับ ธนูสรรพคล้าวคี่ คัจฉาชีพระพาย พลรถ
ทรงเหลือนั้บ สารถิรับขันขยัน สะผกผันแผ่นดิน ผาต ปานรถทรงสุริยง
สำเนียงกกรีกกรีน คัจฉะยคลิ้นคลั่งสมุทร พลท้าวสุดสังขยา ขามกายากล
ยักษ์ ค้ำมกคักมกกะสัน หันเส็กสู้บ่ย่าน ร่านรานเส็กสันทัด ตัดหัวหัวโ
ฉาว สำหาวหาญเหลือหัว ทั่วทุกท้าวเกรงเดช”

(ลิลิตพระศรีวิชัยชาดก : ๑๕๓-๑๕๔)

ทั้งสองเรื่องนั้น มีจุดมุ่งหมายในการพรรณนาต่างกัน ลิลิตพระศรีวิชัยชาดก กวีมุ่งจะ
แสดงอานุภาพของพระอาทิตย์วงศ์เท่านั้น มิได้มีการจัดทัพจริงๆ กวีจึงพรรณนาเพียงสั้นๆ แต่ใน
เรื่องลิลิตเพชรมงกุฏนั้น เป็นการจัดกระบวนทัพจริงๆ เพื่อไปประพาสไพร่ กวีจึงพรรณนายาวกว่า
ละเอียดมากกว่า

แม้ความสั้นยาวของบทพรรณนาจะต่างกัน แต่การลำดับความในการพรรณนานั้น กวีมีวิธี
การในการพรรณนาเหมือนกัน กล่าวคือ

กวีเริ่มพรรณนาจากผู้เป็นเจ้าของกองทัพนั้น ในเรื่องลิลิตพระศรีวิชัยชาดก คือ ท้าว
อาทิตย์วงศ์ แต่ในเรื่องลิลิตเพชรมงกุฏ การกล่าวถึงผู้เป็นเจ้าของกองทัพในลิลิตเพชรมงกุฏนั้น มี
การอาบน้ำแต่งตัวของตัวละคร เรียกว่า บทสระสรงทรงเครื่อง

บทสระสรงทรงเครื่องนั้น เดิมเป็นขนบที่อยู่ในบทละคร อาจเพื่อเตรียมตัวเปลี่ยนตัว
ละครใหม่ ซึ่งถูกสมมติว่าอาบน้ำแต่งตัวเรียบร้อยแล้วออกมาแทนตัวละครเดิม ในลิลิตเพชรมงกุฏ
นั้น มีบทสระสรงทรงเครื่องเพราะเป็นการจัดขบวนทัพที่จะต้องเดินทางจริงๆ เห็นได้ว่าบทสระ
สรงทรงเครื่องในเรื่องลิลิตเพชรมงกุฏนี้ กวีใช้คำที่กระชับ พรรณนาไม่เยิ่นเย้อ แต่สามารถ
รวบรวมรายละเอียดของเครื่องแต่งตัวได้ครบ และยังเล่นเสียงสัมผัสพยัญชนะอย่างไร้พาดพิงด้วย
เช่น

“ชายแครงชายไหววาบ ผ้าทิพย์ทาบเกือกทอง แก้วกู่่องแกมกาญจน์”

เมื่อก้าวถึงเจ้าของกองทัพแล้ว ต่อมากวีจึงพรรณนาถึงภาพรวมของกองทัพ ในศรีวิชัย
ชาดก กวีกล่าวเพียงว่า “พลนับแสนจัดรงค์” ส่วนลิลิตเพชรมงกุฏ กวีใช้โคลง ๑ บท ความว่า

พิศพลโสภาสเพียง	อนิรุท
กริจจัดรงค์ราวุธ	แก้วนกล้า
ประกาศพนมศิขรสุด	โสภาคย์
อธิราชขยาตปรีา	กลอกเกล้ากล้วตาย

กวีเปรียบเทียบทัพของพระเพชรมงกุฏ โคลงอ้างอิงถึงทัพของอนิรุทซึ่งยิ่งใหญ่มาก กวีเลือกใช้คำที่
แสดงถึงทั้งความสวยงาม เช่น โสภาส โสภาคย์ ขณะเดียวกันก็ชมความเกรียงไกรของทัพผ่าน
สายดา และความรู้สึกรู้สึกของข้าศึกว่า “กลอกเกล้ากล้วตาย” จึงเป็นการช่วยย้ำให้เห็นภาพความ
ยิ่งใหญ่ น่าเกรงขามของกองทัพนั้น

ลิลิตเพชรมงกุฏพรรณนาถึงเสียงอันเกิดจากการยกพล เพราะเป็นการยกทัพจริงๆ ส่วน
ลิลิตพระศรีวิชัยชาดกเป็นการกล่าวถึงกองทัพเพื่อบรรยายถึงความยิ่งใหญ่และความมีฤทธิ์เดชของ
ท้าวอาทิตย์วงศ์โดยไม่มีการจัดทัพจริง จึงไม่ปรากฏการบรรยายถึงเสียงอันเกิดจากการเคลื่อน
กระบวนทัพนั้น

ลำดับต่อมาเป็นการพรรณนาจุดตรงคเสนา ทั้ง ๒ เรื่องเรียงลำดับเหมือนกัน คือ เริ่มจาก
พลช้าง พลม้า พลรถ และพลเท้าเป็นลำดับสุดท้าย

พลช้าง กวีมักพรรณนาถึงความงามของช้าง โดยเฉพาะงาช้าง เช่น “งามอนงามเสยสาย”
และ “งามงอนทองรัตน์” ทั้งสองเรื่อง กวีแสดงให้เห็นความงามของงาในแง่ความงอนและ
รูปทรงอันสวยงาม เพราะช้างนั้นเป็นพาหนะและเป็นยุทธปัจจัยสำคัญในการศึก ซึ่งอาวุธสำคัญใน
การต่อสู้ของช้างก็คือ งา นั่นเอง

พลม้า ในเรื่องลิลิตเพชรมงกุฏ กวีให้รายละเอียดในด้านการประดับตกแต่งมากกว่า
เพราะเป็นยกทัพจริงๆ ทั้งยังเป็นการยกทัพในลักษณะของกระบวนพยุหยาตรา การตกแต่งความ
งามจึงเป็นสิ่งสำคัญเพราะเป็นการเสริมพระอิสริยยศของเจ้าของทัพให้เพิ่มพูนยิ่งขึ้น กวีใช้คำที่
แสดงถึงความงามของเครื่องประดับ เช่น สะอาด เอี่ยม เอก รจเรจ พริ้งพราย เพื่อช่วยให้ผู้อ่าน
เห็นภาพความงามนั้น

อย่างไรก็ตาม ในส่วนของพลงานี้ มีสองสิ่งที่กวีกล่าวถึง คือ อาวุธที่ใช้สำหรับพลงานี้ ได้แก่ ธนู และหอก และสองคือฝีเท้าของม้า ในเรื่องลิลิตพระศรีวิชัยชาดก กวีต้องการความรวดเร็วกระชับ จึงเลือกใช้อุปมาเพียงวรรคเดียวว่า “ดุจพาศีพระพาย” ก็ทำให้ผู้อ่านเห็นภาพถึงความรวดเร็วของพลงานี้ได้ เพราะพระพายเป็นเทพเจ้าแห่งลม ความรวดเร็วของสายลมนั้นเป็นที่เข้าใจกันดี ส่วนลิลิตเพชรมงกุฏนั้น กวีเปรียบเทียบว่า ฝีม้าเทียมม้าแมน ซึ่งให้ภาพที่ไม่ชัดเจนเท่าพระพาย แต่เนื่องจากในลิลิตเพชรมงกุฏ กวีไม่ได้ต้องการความกระชับของความเท่าเทียมกับลิลิตพระศรีวิชัยชาดก กวีจึงไม่เน้นไปที่ความเปรียบเทียบมากนัก แต่เพิ่มรายละเอียดในการพรรณนาด้วยการสรรคำที่ให้ภาพและเสียงของการเคลื่อนที่อย่างรวดเร็ว อย่างไรก็ตาม คำที่กวีนำมาใช้เป็นคำเสียงหนักภาพที่ปรากฏจึงไม่ใช่ภาพของการเคลื่อนที่อย่างรวดเร็วล่องลอย แต่เป็นการเคลื่อนที่ที่รวดเร็ว แต่อาจอาจเข้มแข็ง เช่น คูวิเศษผกผกาด นายแผ่นดินผกขบขยัน...พ่านจะเห็จเหินทะยาน ร่านเริงหาญเหี้ยมห้าว”

พลรถ ทั้งสองเรื่อง เปรียบรถนั้นว่า เหมือนรถทรงพระอาทิตย์เหมือนกัน แต่ต่างกันที่ลิลิตพระศรีวิชัยชาดกมุ่งพรรณนาไปที่ความน่าเกรงขามของรถทรง ดังกล่าวว่า “สำเนียงกงครึกครื้น คุณเสียงคลื่นคลั่งสมุทร” ร่ายสองวรรคนี้ให้ภาพของเสียงที่อึกทึกของล้อรถ เพราะคำว่าครึกครื้น ก็ให้ภาพของความดังอย่างเอิกเกริก รวมกับความเปรียบเทียบว่า คุณเสียงคลื่นคลั่งสมุทร ก็ช่วยให้เห็นเสียงได้ชัดเจนยิ่งขึ้น นอกจากนี้ เสียง /ร/ หรือ /ล/ นั้น ไม่ว่าจะปรากฏแต่ลำพังหรือเป็นพยัญชนะกล่อมก็มีความหมายในทางเคลื่อนที่อยู่แล้ว การที่กวีเลือกใช้คำ ครึกครื้น คลื่นคลั่ง มาสัมผัสกันให้เสียงที่เลื่อนไหลต่อเนื่องกัน ไปเช่นเดียวกับเสียงและภาพของกงล้อที่หมุนวนต่อเนื่องกันไปด้วย

ส่วนการพรรณนาพลรถใน ลิลิตเพชรมงกุฏนั้น กวีเน้นความงดงามของการประดับตกแต่ง เพราะเป็นการเสด็จประพาสไพร่ กวีพรรณนาถึงองค์ประกอบของรถค่อนข้างละเอียดกล่าวถึงความงามในเชิงสถาปัตยกรรมของรถทรงนั้น เช่น “กงกำกาญจน์ปรัดแปรก งอนสลอนเอกอานเสลา คุมวงเพลาใบบัง รัตนบัลลังก์เลิศลาย บุษบกพรายเพดาน คารากาญจน์โสภาสัจจรมุขมาศเลื่อมเหลือง ซ่อฟ้าเรืองบราลี พาสุกรีสะคั่งเด่น คุณคังแผ่นไพบูลย์ นกศูลสวมพรหมพัคตร์” ถ้อยคำที่ใช้พรรณนาความงามก็เลือกใช้คำที่ฟังดูสูงส่ง เช่น กาญจน์โภาส ขณะเดียวกันก็ให้ภาพความแวววาวด้วย คำว่า เลื่อม เหลือง เรือง พราย เป็นต้น

พลเท้า เช่นเดียวกับพลรถ ในลิลิตพระศรีวิชัยชาดก กวีมุ่งให้ภาพของความเข้มแข็ง น่าเกรงกลัว เช่น ใช้ความเปรียบเทียบว่า “กายาถลักษ์” และใช้คำและความที่แสดงภาพที่คู่กัน น่าเกรง

ขามว่า “คำม๊กคักม๊กกระสัน หันเศิกสูบ่ผ่าน ร่านรานเศิกสันทัด” คำว่า คำ นั้น ทำให้เห็นลักษณะของผิวพรรณ ส่วน “ม๊กคัก” นั้น เป็นชื่อของชนชาติชาวอินโดนีเซีย แต่มักใช้หมายถึงรูปร่างใหญ่โต คุร้าย น่าเกลียด รวมความแล้ว ในร่าย ๒ วรรคนั้น กวีใช้คำที่แสดงภาพความน่าหวาดกลัวน่าเกรงขามของพลเท้าของท้าวอาทิตย์วงศ์ได้เป็นอย่างดี เมื่อกวีใช้คำว่า เศิก ยิ่งช่วยย้ำถึงความชำนาญในการศึกได้ดียิ่งขึ้น การพรรณนาถึงความน่าเกรงขามของกองทัพท้าวอาทิตย์วงศ์นั้น นำไปสู่การสรุปในตอนท้ายของบทชมกระบวนทัพนี้ว่า

“ทั่วทุกท้าวเกรงเดช ร้อยบุเรศออกระอา ถวายบรรณาการมาลาข
สุวรรณมาศเงินงาม”

ในส่วนของลิลิตเพชรมงกุฏนั้น ยังคงรักษาภาพของขบวนทัพทั้งดงาม โดยใช้คำที่แสดงถึงความดงาม ได้แก่ เจริ งามแ่ง ธงชัย ฉัตร และคำที่แสดงถึงความเป็นระเบียบ ได้แก่ เคียง คู่ แห่ สองข้าง คำเหล่านี้แสดงให้เห็นถึงขบวนที่จัดอย่างเป็นระเบียบเป็นแถวเป็นแนว การพรรณนาขบวนทัพของพระเพชรมงกุฏโดยเน้นไปที่ความงามของพาหนะ การจัดขบวนนั้น เพราะในตอนท้ายของบทพรรณนาขบวนทัพนี้ เจ้าพระยาพระคลัง (หน) ได้สรุปว่า ทัพนี้เป็นทัพที่จัดไปประพาสไพร่คังความว่า “ล่องแถวท่งเดือนกว้าง ยลมิ่งไม้สล้าง แหล่งพื้นพนสมจค์” ขบวนทัพในเรื่องลิลิตพระเพชรมงกุฏจึงเป็นขบวนพยุหยาตราตามพระยศมากกว่าขบวนทัพที่มุ่งหมายจะทำศึก ภาพที่กวีต้องการแสดงจึงเป็นภาพของความงามและความเป็นระเบียบเรียบร้อยมากกว่าเรื่องลิลิตพระศรีวิชัยชาดก

การพรรณนาชมความงามของขบวนทัพนั้น กวีมักพรรณนาไปตามลำดับของการจัดทัพตามจตุรงค์เสนา การเลือกสรรคำมาใช้ในการพรรณนานั้นจะต่างกันไปตามลักษณะของขบวนทัพ แม้ในวรรคคีรีร้อยกรองของเจ้าพระยาพระคลัง(หน)จะไม่มีฉากที่เป็นการจัดขบวนทัพเพื่อการทำศึกจริง ๆ แต่กวีก็แสดงให้เห็นถึงความสามารถในการสรรคำมาใช้ในการพรรณนาขบวนทัพในทั้งสองเรื่อง กวีสามารถสร้างภาพของกองทัพที่ฮึกเหิม น่ากลัว เช่นเรื่องลิลิตพระศรีวิชัยชาดก และภาพของกองทัพทั้งดงามเป็นระเบียบในเรื่องลิลิตพระเพชรมงกุฏก็โดยการ ใช้คำที่ให้เสียง ภาพ และความหมายที่ต่างกันนั่นเอง

๔.๑.๓ การพรรณนาชมความงามของธรรมชาติ

บทพรรณนาธรรมชาติ คือ การใช้พรรณนาโวหารในการกล่าวถึงความงามของธรรมชาติที่ปรากฏในเรื่อง ธรรมชาตินั้นหมายรวมทั้งป่า เขา แม่น้ำลำธาร ต้นไม้ สัตว์ต่างๆ ทั้งทวิบาท จตุบาท และสัตว์ปีก

เจ้าพระยาพระคลัง(หน) นั้นนิยมพรรณนาธรรมชาติตามสภาพที่เป็นจริง เป็นเสมือนการถ่ายภาพและจำลองภาพที่ปรากฏในใจของกวีมาให้ผู้อ่านผู้ฟังได้เห็นด้วย บทพรรณนาแบบนี้อาจมีภาพพจน์ปรากฏบ้าง แต่ไม่มีการแสดงอารมณ์ความรู้สึกของตัวละครหรือของกวีเองปรากฏให้เห็น

ตัวอย่างการพรรณนาธรรมชาติตามสภาพที่เป็นจริง

ภูธรเสด็จประพาส หมู่จัดบุทานานา นำนิกครลาไต้เต้า ออกจาก
เหล่าเหล่าตน กลาดพนสมข์ค้อเคียง เลี้ยวเล็มเกลียงกลางแปลง บ้างเรียง
แรงโผนผยอง กาสรลงลับเขา ระมั่งเมาเมียงคู่ หมิ่เม่นหมูปนแปม ลูก
น้อยเนมแนบข้าง ช้างน้ำวบงข้างแซม ลูกน้อยแกมเล่นลงเชิง โคถึกเถลิง
กวางทราย เลียงผาผายแผ่นผา ชลาฟุบแผ่คอยโค แร่คร้ายโมห์เสี้ยวหนาม
ต่ายเดินตามหมู่หมาย สัตว์หลากหลายเหลือตรา ต่างคณาเหลือไกร ชมมฤค
ในป่ากว้าง เพลินหญ่กัยเจ้าช้าง ชื่นแท้โดยจง

(ลิลิตเพชรมงกุฎ : ๘๕)

ความตอนนี้ มีลักษณะคล้ายบรรยายโวหาร แต่มีการเล่นเสียงสัมผัสและใช้คำที่ก่อให้เกิดจินตภาพ เช่น โผน ผยอง ผาย แผ่น ฟุบ แผ่ คำเหล่านี้ทำให้เห็นกริยาอาการของสัตว์จตุบาทเหล่านั้นในป่า

ในบางต่อนกวีก็พรรณนาธรรมชาติโดยเพิ่มการเล่นเสียงสัมผัสพยัญชนะ การเล่นเสียงพยัญชนะให้สัมผัสกันไปเรื่อยๆ นี้ก่อให้เกิดการเชื่อมโยงของเสียงที่คล้องกันไปโดยตลอด ซึ่งกวีต้องใช้ศิลปะในการเรียบเรียงข้อสัตว์ พันธุ์ไม้ที่มีเสียงพยัญชนะเดียวกันมาวางเรียงกันไป เช่น

“นกจับพฤษไขว่นาม แจกเต้าตามจับเต้า ผุงคลาแคล้วคล้าคลาย
ขุนแผนผายโผผาก บ้าระบุนบากจับบง เหล่าลงหลงจับเลียบ ยุ่งอย่างเหยียบ
ยอดค่าง เขาขันพลางคุด แปะหงส์แหเห็นเหยียง เต้าโมงเมียงจับโมง

กระสาโศกสู่กระสัง เบญจวรรณหวังผลหว่า จินใจจ้าจับจันทน์ กระทาจัน
บนกระทุ่ม คณาคุ่มจับขุ่น กวักกว่าหมุนเมียงรก รำไม้่นกสิ่งละน้อย พอ
เสนาะถ้อยเปรมปราชณู”

(จารึกเรื่องสร้างพระสถูปบนยอดเขา : ๒๗๕)

อีกลักษณะหนึ่ง เป็นการ เล่นเสียงเล่นคำ โดยการ เล่นคำพ้องรูปพ้องเสียง แต่ต่าง
ความหมาย ขณะเดียวกันก็พยายาม เล่นสัมผัสพยัญชนะไปโดยตลอดเช่นกัน เช่น

“ภูธรเสด็จมุ่งเมิน เพลินเหตุทัยจอมราช ชมรุกขชาติรายเรียง กับพี่เลี้ยงพุฒศรี
อีกมนตรีเสนา ชมวิหคหลายหลาก จับไม้มากรังเรียง บ้างคลอเคียงคู่เกล้า เต้าโมง
จับโมงหมาย รังนารายจับรัง ระวังไพรร้อนระวังไพร แอนลมไล่ลมหวน
นางนวลจับขานาง กะลุมภูครางจับครวญ กระจาบจวนจับพุงจาบ คับคาคาบคาบิน
ยางโผผินจับยาง ยุงพ้อนหางจับยุง ผู่งแก้วจับแก้วป่า กวักกวากวักเรียกคู่ กาลิงสู่
สลาลิง กาจับกิ่งกาหลง เบญจวรรณวงจับวัลย์ กระสาต้นสู่กระสัง อัญชันจับชิงชัน
คับแคผันจับแค เปล้าแปรจับเปล้าใหญ่ ไม้จับไม้เพรียกพร้อม วิหคห้องหิมเวศ มี
หลายเทศภาษา สุดจะคณนานกไม้ กล่าวแต่พอจำได้ เรื่องรู้กถกลอน”

(ลิลิตเพชรมงกุฎ : ๘๔-๘๕)

กวีพรรณนาธรรมชาติไปตามสภาพที่เป็น ขณะเดียวกันก็เล่นเสียงเล่นคำไปด้วย ลักษณะ
เด่นประการหนึ่งของเจ้าพระยาพระคลัง(หน) คือ ความจริงใจในการแต่งและการสื่อสารกับผู้อ่าน
อย่างตรงไปตรงมา โดยเฉพาะในบทพรรณนาธรรมชาติหรือบทชมนกชมไม้นี้กวีจะแสดงความ
จริงใจไว้ในท้ายบทเสมอว่า “รำไม้่นกสิ่งละน้อย พอเสนาะถ้อยเปรมปราชณู” หรือ “มีหลาย
เทศภาษา สุดจะคณนานกไม้ กล่าวแต่พอจำได้ เรื่องรู้กถกลอน” กวีสื่อสารกับผู้อ่านโดยตรง
ว่าบทพรรณนาธรรมชาติเหล่านี้เป็นการแต่งไปตามขนบนิยมที่มักเน้นความไพเราะของการเล่น
เสียงเล่นคำ

แม้เจ้าพระยาพระคลัง(หน) จะนิยมแต่งบทพรรณนาธรรมชาติโดยการพรรณนาไปตาม
สภาพในธรรมชาติเพื่อให้ผู้อ่านเกิดจินตภาพถึงกิริยาอาการต่าง ๆ ของสัตว์ต่าง ๆ ในป่า หรือไม่ก็
เล่นเสียงเล่นคำไปตามขนบ แต่การพรรณนาโดยการเชื่อมโยงกับอารมณ์ความรู้สึกของตัวละคร
ก็มีปรากฏอยู่บ้างในวรรณคดีร้อยกรองของท่าน

บทพรรณนาธรรมชาติโดยเชื่อมโยงกับอารมณ์ความรู้สึกของตัวละครนี้ เรียกได้ว่าเป็น
การพรรณนาเชิงนิราศ อันหมายถึง การพรรณนาถึงความทุกข์ระทมที่ต้องพลัดพรากจากนางอัน

เป็นที่รัก กวีจะถ่ายทอดอารมณ์และความรู้สึกผ่านทางชื่อนก ปลา ดอกไม้ ต้นไม้ (สุจิตรา จงสถิตย์วัฒนา, ๒๕๔๑ : ๕)

บทพรรณนาเชิงนิราศนี้ในวรรณคดีของเจ้าพระยาพระคลัง (หน) นั้น ปรากฏในโคลงเพียง ๒ บทในเรื่องลิลิตเพชรมงกุฏ สาเหตุที่พบเพียงเท่านี้ เพราะวรรณคดีร้อยกรองของเจ้าพระยาพระคลัง (หน) นั้น ไม่มีเรื่องใดที่กวีตั้งใจแต่งเป็นนิราศ และในวรรณคดีเรื่องอื่นๆ นั้น เนื้อเรื่องก็ไม่อำนวย แม้แต่เรื่องลิลิตเพชรมงกุฏมีการประพาสไพร แต่กวีก็เลือกใช้วิธีการพรรณนาธรรมชาติในลักษณะอื่นมากกว่า ทั้งนี้ อาจเป็นเพราะในตอนประพาสไพรนั้น พระเพชรมงกุฏยังไม่มีชายา ต่างกับพระลอ และพระมหาอุปราชาในเรื่องลิลิตตะเลงพ่าย

อย่างไรก็ตาม เจ้าพระยาพระคลัง (หน) ก็ได้พรรณนาธรรมชาติในเชิงนิราศไว้ตามขนบดังนี้

“นางแยมบานแบ่งแยม	เกสร
เสียวกระสันไธษณ์อร	อ่อนยิ้ม
ปาริชาติอรชร	เมินมุ้ง
คู้งไธษณ์ชพริ้ม	เมื่อพร้อมทูลเสนอ
เล็บนางเสมอหน้าน้อง	นงพะงา
รักตั้งเรียมรักคลา	คลาดร้าง
นมนางคั่งยุคลา	ถันนาฏ
กามกระหายให้ช้าง	ห้วนว่าคะนึ่งสมร”

(ลิลิตเพชรมงกุฏ : ๘๔)

แม้กวีจะแต่งพรรณนาเชิงนิราศไว้เพียง ๒ บทโคลง แต่ก็แสดงให้เห็นฝีมือของกวีไม่น้อย โดยเฉพาะบทแรกนั้น กวีกล่าวว่า เมื่อพระเพชรมงกุฏเห็นดอกนางแยมก็นึกถึงรอยยิ้มของนาง เพราะคำว่า แยม ใน นางแยม นั้น พ้องกับกิริยายิ้มแยมของนาง เมื่อเห็นดอกปาริชาติก็ชวนให้นึกถึงริมฝีปากนาง กวีเชื่อมต่อความรู้สึกของพระเพชรมงกุฏได้อย่างกลมกลืน เพราะกิริยาแยมนั้นเกิดขึ้นที่ริมฝีปาก ความเขยิบของกวีอีกประการหนึ่ง คือ การกล่าวว่า เห็นดอกปาริชาติแล้วนึกถึงริมฝีปากนางนั้น นึกถึงในลักษณะใด ผู้ที่รู้จักหรือทราบว่าคุณสมบัติเด่นของดอกปาริชาติที่เหมือนริมฝีปากนางนั้นก็คือ สีของดอกปาริชาติซึ่งมีสีแดงอมส้ม ข่อมเห็นถึงความงามของริมฝีปากนางที่กวีกล่าวถึง

ในโคลงบทที่ ๒ ก็เป็นการพรรณนาเชิงนิราศ คือ เห็นเล็บนางก็นึกถึงเล็บน้อง เห็นต้นรักก็นึกถึงการพลัดพรากจากความรัก ข้อที่น่าสังเกตคือ กวีจะไม่นิยมใช้คำคำเดียวกันในการพรรณนา แต่จะใช้คำพ้องความหมายเข้ามาเทียบกันระหว่างธรรมชาติและสิ่งต่างๆ ของนาง เช่น นางแยม-ยืม นัช-เล็บ นมนาง-ถันนาฏ

อย่างไรก็ตาม โคลงทั้งสองบทนี้ก็คงเอกภาพของความรู้สึกรักของตัวละครไว้ เพราะบาทสุดท้ายก็กล่าวไว้ว่า “กามกระหายให้ช้าง หวังว่าคะเนิงสมร” เห็นได้ว่า อารมณ์ความรู้สึกของพระเพทรมงกุฎที่นึกถึงนางนั้นค่อนข้างไปในทางของกามารมณ์ เพราะคำที่กวีเลือกใช้ไม่ว่าจะ กามกระหายในบทที่ ๒ หรือ เสียวกระสัน ในบทแรก ก็มีความสอดคล้องและไปในทำนองเดียวกัน ซึ่งคงเป็นความตั้งใจของกวี เพราะหลังจากนั้น พุฒศรีก็ได้ใช้อุบายหลอกให้พระเพทรมงกุฎได้สังวาสกับหญิงชาวบ้านที่ผ่านมา

การพรรณนาชมความงามของธรรมชาติในวรรณคดีร้อยกรองของเจ้าพระยาพระคลัง (หน) กวีมักจะพรรณนาไปตามสภาพในธรรมชาติ โดยมุ่งเน้นไปที่การสร้างภาพความเป็นอยู่และลีลาการเคลื่อนไหวของสัตว์ชนิดต่าง ๆ ในป่า ในบางบทก็อาจพรรณนาชมความงามธรรมชาติพร้อมไปกับการเล่นเสียงเล่นคำตามขนบทางวรรณศิลป์ของไทย แต่ลักษณะเด่นประการหนึ่งของเจ้าพระยาพระคลัง(หน)ก็คือ กวีจะสื่อสารถึงผู้อ่านในตอนท้ายของบทพรรณนาเสมอว่า เป็นการพรรณนาไปตามขนบของการแต่งบทชมนกชมไม้

๔.๑.๔ การพรรณนาชมความงามของเมือง

การพรรณนาชมความงามของเมือง เป็นการชมความงามของส่วนประกอบต่างๆ ภายในเมือง อันได้แก่ ปราสาทราชมนเทียร กำแพง ป้อมปราการ ถนนหนทาง อุทยาน ท้องพระลาน รวมทั้งประชาชนที่อยู่ในเมืองนั้นด้วย

ในวรรณคดีร้อยกรองของเจ้าพระยาพระคลัง (หน) นั้น บทชมเมืองปรากฏอยู่ในสองลักษณะ กล่าวคือ

ลักษณะแรก ได้แก่ บทพรรณนาที่ปรากฏอยู่ในบทประณามพจน์ บทพรรณนาชมความงามของเมืองที่ปรากฏอยู่ในบทประณามพจน์นั้นเป็นส่วนที่กวีกล่าวเพื่อขอพระเกียรติพระมหากษัตริย์ กล่าวถึงพระราชอำนาจในการปกครองว่า ทรงปราบปรามข้าศึกศัตรูและมีเมือง

ประเทศราชมากมาย และกล่าวถึงความรุ่มเย็นของพสกนิกรที่อยู่ภายใต้พระบรมโพธิสมภารนั้น สิ่งสำคัญประการหนึ่งที่ขาดเสียมิได้ คือ การกล่าวถึงความเจริญรุ่งเรืองของพระพุทธศาสนา

บทพรรณนาชมความงามของเมืองในตอนต้นนี้มุ่งขอพระเกียรติพระมหากษัตริย์และกล่าวถึงสภาพบ้านเมืองในขณะนั้น มิได้มีการพรรณนาถึงสิ่งก่อสร้างหรือรายละเอียดปลีกย่อยต่างๆ ตัวอย่างเช่น ในโคลงพยุหยาตราเพชรพวง ความว่า

ศรีสิทธิวิวิธบรร นครศรีอยุธยา อุดมเฉษพุ่งฟ้า จบแหล่งหล้าฤ
พระยศ เกียรติปรากฏทั่วค้ำว ทุกไทท้าวพ้านัก เฉกโลกหล้ากมล้างเมสียง
เปรมใจเมืองมิ่งเย็น เป็นมงคลจักรพาพ พิศาลสุขสมบุรณ์ ปูนแมนมา
รังสฤษดิ์ เพื่อบพิตรเจ้าช้าง ยศยังยศฤอ้าง อาจให้ฟังแสง

อยุธยาโสภิสโพ้น	มาแปลง เป็นฤ
ฤว่าบุญพร่งแสง	พระสร้าง
สิงหาศน์พิมานแสง	สขบโลก
แสงสุวรรณพร่างพรั้ง	พะพริ้มพรายดา
พระมีพระพุทธรแก้ว	มรกต
ศรีพระสุวรรณจรด	รุ่งเร้า
พิหารเลื่อนมุขลด	จรเขย เรืองแฮ
ไตรโลกเล็งค้ำเข้า	นอบน้อมกรถวาย

(โคลงพยุหยาตราเพชรพวง: ๑๔๓)

ลักษณะที่สอง ได้แก่ บทพรรณนาชมความงามของเมืองที่อยู่ในเนื้อเรื่อง และมีความเกี่ยวข้องกับการดำเนินเรื่อง

อย่างไรก็ตาม การกล่าวถึงเมืองในวรรณคดีร้อยกรองของเจ้าพระยาพระคลัง (หน) นี้ บางเรื่องก็กล่าวถึงเพียงเมืองนั้นชื่ออะไร กษัตริย์และมเหสีชื่ออะไร เช่นในเรื่องกาภิกุลอนสุภาพ ความว่า

“ยังมีราชบรมพรหมทัต	ผ่านสมบัติกรุงแก้วพาราณสี
เป็นปฐมบรมราชธานี	ศรีสนุกสุขเกษมสวรรค์
กว้างใหญ่ยาวได้สิบสองโยชน์	พลโงยจตุรงค์คังขยา

หมื่นเมืองเลื่องพระเคศา

ระอาออกอ่อนเกล้ามาภิวันท์”

(กาถีกลอนสุภาพ : ๑)

ลักษณะเช่นนี้ปรากฏในหลายเรื่องของเจ้าพระยาพระคลัง (หน) ซึ่งเป็นเอกลักษณ์ประการหนึ่งของเจ้าพระยาพระคลัง (หน) ซึ่งจะไม่ดำเนินความให้ยื่นเยื่อหาความหรือต่อนั้นๆ ไม่มีความสำคัญต่อเรื่องที่จะกล่าวถึง บทพรรณนาชมความงามของเมืองจึงมีการพรรณนาถึงโดยละเอียดเพียงเรื่องเดียว คือ สมบัติอมรินทร์คำกลอน

เรื่องสมบัติอมรินทร์คำกลอนนี้ มีจุดมุ่งหมายที่จะยกย่องเชิดชูพระอินทร์ จึงพรรณนาถึงรายละเอียดเกี่ยวกับพระอินทร์อย่างละเอียด รายละเอียดหนึ่งก็คือ ความงดงามของเมืองพระอินทร์ ซึ่งเป็นบทพรรณนาที่สามารถนำมาศึกษาถึงการพรรณนาเมืองได้เป็นอย่างดี

ก. อาณาเขตและที่ตั้งของเมือง

เจ้าพระยาพระคลัง (หน) ได้พรรณนาถึงอาณาเขตและที่ตั้งของสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ไว้ดังนี้

ผ่านสมบัติในสุทธานคร

เอาสูงพื้นหมื่นแสนพระเมรุมาศ

กว้างยาวหมื่นโยชน์คณนา

“ปางองค์อัมเรศอดิศร

สถาวรไปด้วยทิพศวรรษา

เป็นอาสน์ทองรองดาวดึงศา

ประดับปราการแก้วแกมกัน”

(สมบัติอมรินทร์คำกลอน : ๕๓)

กวีพรรณนาได้อย่างกระชับรัดกุมว่า เมืองของพระอินทร์ชื่อว่า สุทธานคร อยู่บนยอดเขาพระสุเมรุ ความกว้างยาวประมาณหมื่นโยชน์ หนึ่ง ความกว้างยาวนั้น ตัวเลข ๘,๐๐๐,๐๐๐ วา หรือหมื่นโยชน์นั้น คงเป็นการประมาณว่า เมืองนี้มีความกว้างใหญ่มาก แต่ทั้งสองความก็สรุปได้ว่า เมืองสุทธานครนี้มีลักษณะเป็นสี่เหลี่ยมจัตุรัส คือ มีความกว้างและความยาวเท่ากัน กวีพรรณนาโดยใช้ความเปรียบที่แสดงให้เห็นถึงลักษณะของเมืองสุทธานครซึ่งตั้งอยู่บนยอดเขาพระสุเมรุ โดยเปรียบเขาพระสุเมรุเป็นเสมือนอาสน์ทองที่รองรับสวรรค์ชั้นนี้ไว้ กวีใช้คำว่า อาสน์ทอง ซึ่งสอดคล้องกับเขาพระสุเมรุ ซึ่งกวีใช้คำว่า พระเมรุมาศ ซึ่งหมายถึง ภูเขาทอง

ข. ส่วนประกอบต่างๆ ของเมือง

เจ้าพระยาพระคลัง (หน) ได้พรรณนาถึงส่วนประกอบต่างๆ ของเมืองพระอินทร์หรือนครสุทัศน์ แต่ละส่วนประกอบนั้น กวีพรรณนาให้เห็นภาพอย่างงดงาม ส่วนประกอบต่างๆ นั้น ได้แก่

กำแพงเมือง

เจ้าพระยาพระคลัง (หน) พรรณนาถึงกำแพงเมืองสุทัศน์ว่า มีปราการล้อมทั้งสี่ทิศ กวีใช้คำว่า ปราการ ซึ่งพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน ฉบับ พ.ศ. ๒๕๔๒(๒๕๔๖ : ๖๖๕) ให้ความหมายไว้ว่า “กำแพงสำหรับป้องกันการรุกราน” ปราการจึงเป็นกำแพงใหญ่ของเมืองซึ่งมีไว้ป้องกันข้าศึกศัตรูที่จะเข้ามารุกราน

แต่ละทิศมีประตูใหญ่ห่างกันประตูละ ๑๐,๐๐๐ โยชน์ และมีประตुरายอีกนับพัน ทุกประตูมีอุทยานประกอบอยู่ ความในสมบัตอมรินทร์คำกลอนว่า

“.....

สี่ทิศมีมหาทวารศ

ประตुरายหมายยอดสำคัญพัน

ประดับปราการแก้วแกมกัน

ระหว่างเขตหมื่นโยชน์ระยะคั่น

มีสระสวนทุกหลั่นทวารไร”

(สมบัตอมรินทร์คำกลอน : ๕๓)

ปราสาท

ปราสาทของพระอินทร์ชื่อ “ไพชยนต์” แต่เขียนและเรียกกันไปได้หลายอย่าง เช่น ไวชยนต์ เวชยนต์ เวไพชยนต์ เป็นต้น

ปราสาทนี้เป็นจุดศูนย์กลางของเมือง และเป็นที่พักของพระอินทร์ เจ้าพระยาพระคลัง (หน) ได้พรรณนาถึงปราสาทไพชยนต์หรือที่ท่านใช้ว่า วิชยนต์ ว่า

“เจ็ดชั้นวิชยนต์ปราสาท

สูงพันโยชน์งามทีที่ใกล้ไกล

ดั่งเบื้องพระกรพระบรมพรหมเศร์

ระยับคั่นแก้วกั้นกระหนกกรอง

ที่เชิงปราศรัยในระหว่างจังหวัดนั้น

บ้างทรงปัญญาอุษณอบาชา

งามคณานางชูสุหรัยสรง

สีมูขมาศาดแก้วจรัสไซ

มีธงชัยเฉลิมยอดพิมานทอง

กวัคประเวศเทวัญบัญชาสนอง

ประลองแสงล้ำแสงพระสุริยา

รูปเทวัญถือทิพบุปผา

เอามุกดาเป็นสร้อยวลัยกร

รูปอนงค์แก้วประพาพประภัสสร

สถาปัตยกรรมของวิหาร

ทรงอารมณ์ล้วนสิมณิล”

(สมบัติอมรินทร์คำกลอน : ๕๓)

กวีพรรณนาถึงปราสาทวิษณุด์ว่า เป็นปราสาทเจ็ดชั้น มีสี่มุข ซึ่งแสดงลักษณะทางสถาปัตยกรรมของปราสาทวิษณุด์ว่า เป็นปราสาทเจ็ดชั้นแบบจตุรมุข

บนยอดปราสาทนั้นยังมีธงชัย ซึ่งเป็นเครื่องหมายแห่งชัยชนะ น่าจะเป็นธงที่แสดงถึงเอกราช กวีเปรียบเทียบโบกสะบัดของธงว่าราวกับพระพรหมทรงกวักพระหัตถ์เรียกเหล่าเทวดาทั้งหลาย แสดงให้เห็นว่า ธงนี้เป็นเสมือนตัวแทนแห่งอำนาจของนครนี้ที่อยู่เหนือเทวดาทิ้งปวง

นอกจากนี้กวียังได้พรรณนาถึงความงดงามของปราสาทว่า เป็นลวดลายเทวดานางฟ้าและวิหาร ประดับประดาด้วยแก้วมณีต่างๆ อย่างงดงาม

กำแพงแก้ว

กำแพงแก้วนั้นเป็นกำแพงเดี่ยวๆ ที่สร้างล้อมสิ่งก่อสร้างต่างๆ เพื่อความสวยงาม กวีกล่าวว่า กำแพงแก้วนั้นมี ๗ ชั้น คงเป็นตามธรรมเนียมความนิยมการก่อสร้างวัดหรือวังในสมัยโบราณที่ต้องสร้างตามหลักภูมิศาสตร์จักรวาล กำแพงทั้งเจ็ดชั้นก็เปรียบเสมือนสัตตบริภัณฑ์นั่นเอง นอกจากกำแพงซึ่งสร้างขึ้นด้วยแก้วมณีแล้ว ยังรายเรียงไปด้วยคันดาลทองซึ่งเมื่อลมพัดก็ได้ยินราวกับเสียงดนตรีเป็นทิพยดนตรีอีกด้วย

โรงเทวสภา

โรงเทวสภา เป็นสถานที่สำหรับชุมนุมของเหล่าทวยเทพทั้งหลาย เจ้าพระยาพระคลัง (หน) ได้พรรณนาถึงรายละเอียดของสถาปัตยกรรมของโรงเทวสภานั้นไว้ดังนี้

“หนึ่งโรงเทวสภาอันเนื่องนิจ

สูงห้าร้อยโยชน์สุดบรรลึ

ฉลุบันก้านเกี่ยวเลี้ยวลด

ช่อฟ้าชวนฟ้าให้ชมจน

บุษปขคารด้านฝาผนังเพชร

จำไขแข่งสีวิเชียรเคียง

ควรพิศพินแก้วทั้งเจ็ดสี

ท่วงทีเทิ่งท้องทิมมพร

ช้อยชดเศียรสีหไกรสร

แก้วทอนท่อนซ้อนลำยองเรียง

มูมเม็ดเก็จกั้นเชิงเฉลียง

ยลเยี่ยงหยาดสายสุธานอง

จระนำเจียรไนไพฑูรย์แห่ง
บังอวพิงอิงพาดพนักกรอง

ดวงแดงสุริยาวัยหมอง
เขนยทองชนิดแท่นมณีนิล”

(สมบัติอมรินทร์คำกลอน : ๕๔)

กวีพรรณนารายละเอียดขององค์ประกอบต่างๆ ของโรงเทวสภาว่า ล้วนแต่ประดับตกแต่งด้วยแก้วมณีมีค่าต่างๆ เพื่อให้เห็นความงดงามของทุกสิ่งที่อยู่ในสวรรค์ชั้นนี้นั่นเอง

พระลาน

พระลานนั้นเป็นพื้นที่เลียนเลียนอาจมีไว้เมื่อเวลามีงานหรือมีราชพิธีต่างๆ คงเป็นทำนองเดียวกันกับทุ่งพระเมรุ เจ้าพระยาพระคลัง (หน) ได้พรรณนาถึงพระลานว่า

“ซานซาลาหน้าหลังพระลานมาศ
อ่อนละไมโยทิพโกมิน
มีลมหนึ่งหอบหวนประมวฬพัด
เป็นสีหราชผาดแผ่นผของกาย
บ้างร้อยรุมโกสุมเป็นสิงห์ชนิด
งามบุปผาอาษาประลองเชิง
มะลูลีสารภิกุลแก้ว
บ้างพัดดวงมณฑามากรายกรอง
ยังมีลมหนึ่งรับเอาบุปผา
เอาสินธุไสสินมลทินไคล

ศิลาลาดแลคว้างเล่ห์ทางสินธุ
มลทินมิได้สุมอยู่รุมราย
ระบัดดวงปทุมามากรองถวาย
คชาสายงารำสำเร็จเรียง
ดูเอี้ยวอัคซัคเท้าจะ โลกถลึง
ที่ละเลิงเลี้ยวไล่ล่าฟองคะนอง
เป็นถ่องแถมฤคิที่เยื้องย่อง
บนดั่งทองหอมฟุ้งจรุงใจ
ที่โรยรสพัดพาไปเนิน ไสล
มาพรมในรัถยาศิลาตาย”

(สมบัติอมรินทร์คำกลอน : ๕๔-๕๕)

พระลานในสุทัศน์นครนั้น กวีกล่าวว่า พระลานนั้นคูรากับแม่น้ำ แสดงถึงความราบเรียบ ความละเอียดและความระยิบระยับของหินที่นำมาลาด ความพิเศษอีกประการหนึ่งของพระลานในดาวดึงส์ก็คือ การมีลมพิเศษที่นำดอกไม้ซึ่งร้อยเป็นลวดลายต่างๆ ลวดลายเหล่านี้ได้รับการร้อยอย่างวิจิตรบรรจงเป็นลวดลายต่างๆ และเมื่อดอกไม้เหล่านี้แห้งเหี่ยวก็จะมีลมหนึ่งมาพัดเอาดอกไม้ที่เหี่ยวนั้นไป และนำเอาน้ำที่ใสบริสุทธิ์ปราศจากมลทินมาประพรมลงในพระลานนั้น

พระลานในเมืองสุทัศน์จึงมีความงามและความวิเศษยิ่ง ทั้งนี้เพราะที่แห่งนี้เป็นเมืองสวรรค์ ทุกอย่างย่อมต้องเลิศกว่าเมืองธรรมดาทุกๆ ไป

อุทยาน

อุทยานเป็นส่วนหนึ่งของเมือง เป็นสถานที่สำหรับพักผ่อนหย่อนใจสำหรับผู้คนในเมือง เช่นเดียวกับสวนสาธารณะในปัจจุบัน ในวรรณคดีในสมัยอยุธยา นั้น วัฒนา เอื้อศิลา มงคล (๒๕๒๘ : ๒๔) กล่าวว่า ปรากฏการกล่าวถึงอุทยานอยู่ในเรื่องเดียว คือ สมุทรโฆษคำฉันท์ และกวีก็พรรณนาเพียงเล็กน้อย ไม่นับมากนัก

เหตุที่กวีไม่พรรณนาถึงอุทยานมากนักอาจเพราะอุทยานมิได้มีผลใดๆ ต่อเรื่องราวที่กวีต้องนำเสนอต่อไป แต่ในเรื่องสมบัติอมรินทร์คำกลอนนั้น กวีได้พรรณนาถึงอุทยานในนครสุทัศน์อย่างละเอียด เพราะอุทยานนั้นเป็นสิ่งที่แสดงถึงความสุขสบายน่ารื่นรมย์ของสวรรค์ ชั้นดาวดึงส์อันเป็นสิ่งที่กวีต้องการแสดงให้เห็น

อุทยานนั้นประกอบด้วยต้นไม้านาชนิด ทั้งไม้ดอกไม้ผล นอกจากนี้ยังมีสระน้ำ มีเรือให้พายเล่น เป็นสถานที่ที่ให้ความสนุกสนานสำราญใจแก่เทพบุตรเทพธิดา บทพรรณนาอุทยานในสมบัติอมรินทร์คำกลอนนั้นมีความยาวมาก ดังความว่า

“อันภายนอกพระนครทั้งสี่ทิศ
แต่นามันทวัน โบกขรณี
ระเบียบสระทั้งสี่วารีทิพ
มีโกสุมปทุมซ้อนสลักกัน
กว้างยาวร้อยโยชน์จรูรัส
แม่นจิตถวิลว่าจะลงไปสรงธาร
มีขนานนาวาเป็นคู่คู่
พระที่นั่งบุษบกบัลลังก์ทรง
งามระหงทรงพุ่มรด
ทรงซึ่งมุขสี่ด้านพิมานปรางค์
หนึ่งเรือชัยฉลากพายทองทอง
หวนสำเนียงครวญเสียงโอดพัน

ในอุทยานันันทวันทีประพาศ
มณฑาไม้ทิพรสขจายจร
รกรฟ้ารังฟุ้งหวนหอม
เสาวรสส่งรสสุมาลย์
อุทยานมีมิ่งไม้สูงระหง
กุหลาบกาหลงแลยางทราย
พุดจิบพวงจากพิมเสนสน

ย่อมโสภิตสระสวนเกษมศรี
เป็นพื้นที่สนามสนุกแห่งเทวัญ
เหมือนจะหิบบเสาวรสีให้ทรงสรรค์
ทั้งชั้นสัตวาจกกลบาน
ให้โสมนัสในท่าสินธุสถาน
ก็บันดาลพุ่มพุ่มมายังองค์
ลอยชุกิ่งแก้วอันระหง
อลงกตด้วยโคมสุรางค์นาง
ช้อยชดช้อยห้อยกระหนกหาง
ไว้หว่างท่วงทีละอย่างกัน
นางประจำลำร้องเพลงสวรรค์
เกษมสันต์ด้วยเทวนิกร
รุกขชาติรมรื่นเกษมสลอน
แก้วซ้อนเกดแซมผกากาญจน์
ประยงค์เป็รียงพะยอมกลิ่นหอมหวาน
ลมพานเลื่อนพวงลงร่วงราย
จันทน์แดงเคื่องขล้อยหลาย
กุ่มงอกเกษมหงายสลักกัน
จำปาจวงปนนมสวรรค์

แคล้อยเค็ดฝิ่น โมกมัน
 ควรวพิศจิตลคว้านสถาน
 ช้องนางข้างน้ำวมะลิลา
 ยม โดยแย้มคอกออกสลอน
 สายหยดส่งเสาวรสไกล
 อันปารุสกวันซึ่งทรงผล
 พลวงหัวว่าพลับหวานม่วงมัน
 แลยอลำไยเรียงจนัด
 สวายสอไสวสีเรื่อเรื่อ

กล่าพอกกล้าพันคนทา
 มะลิพันเลื้อยพานพฤษยา
 มลุตลอยฟ้าคอกสะพรั่งไพร
 อัญชันอ่อนช้อยยอดไสว
 กล้วยไม้เกลิอนหมู่เถาววัลย์
 ปรางปนปริงปานครังสรรงค์
 เกดจันทน์กำจัดไฟเฟื่อง
 ขวิดสละขั้ววสัดคใบเหลือง
 ชิดเนื่องชั้นเนินกัทลี”

(สมบัติอมรินทร์คำกลอน : ๕๖-๕๘)

ข้อสังเกตประการหนึ่งก็คือ การพรรณนาถึงพรรณไม้ในอุทยานของนครสุทัศน์นั้น พรรณไม้ที่กวีกล่าวถึง มักเป็นไม้มงคลไม้มงคลที่มีดอกสวยงามมีกลิ่นหอม หรือมีผลที่มีรสชาดีอร่อย ในขณะที่บทพรรณนาธรรมชาติในเรื่องอื่นๆ นั้นมักเป็นไม้ใหญ่หรือไม้ป่า ทั้งนี้เพราะพรรณไม้ในอุทยานนั้นย่อมได้รับการเลือกสรรมาจัดวางไว้เพื่อความงาม เพื่อความรื่นรมย์ใจของผู้ที่ไปเที่ยวเล่นในอุทยานนั้น

นอกจากพรรณไม้ในอุทยานแล้ว ในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์นี้ยังมีไม้วิเศษอีก ๒ ชนิด คือ ไม้ก้ามพฤษ และ ไม้ปาริชาติ กวีได้พรรณนาถึงไม้ทั้งสองว่า

“หนึ่งแถวไม้ก้ามพฤษที่นี้กทิพ
 มีทรายทองรอบรับกับพื้นดิน

จงนับแสนแทนสิบก็เกินถวิล
 ประพรมสินธุ์สวารสจรุงใจ”

(สมบัติอมรินทร์คำกลอน : ๕๔)

“มีพระยาไม้ปาริชาติ
 สูงร้อยโยชน์มีงไม้ในหิมวันต์

ประจำเชิงเมรุมาศมหิศวรรย์
 ทรงสุคันธ์ทิพรสขจร”

(สมบัติอมรินทร์คำกลอน : ๕๔)

เจดีย์จุฬามณี

ในบทพรรณนาชมเมืองทั่วไปนั้น กวีนิยมกล่าวถึงความรุ่งเรืองของศาสนาด้วย เพื่อแสดงถึงความสงบร่มเย็นของบ้านเมืองและแสดงถึงความใส่ใจทำนุบำรุงศาสนาของผู้ปกครอง

สวรรคค์ชั้นดาวดึงส์เป็นที่ประดิษฐานพระเจดีย์จุฬามณี กวีได้พรรณนาถึงเจดีย์จุฬามณี โดยกล่าวถึงความสำคัญของพระเจดีย์จุฬามณีนี้ว่า เป็นที่ประดิษฐานพระทนต์ธาตุของ พระพุทธเจ้า ความว่า

“หนึ่งเจดีย์พระจุฬามณีสถิต
สูงร้อยโยชน์โชติช่วงประกายพราย
เชิญเชิญขวาวเบื้องบนพระทนต์ธาตุ
แทนสมเด็จพระสรรเพชญ์ชินนทร
ประดิษฐ์บนพระมหาจุฬารัตน์
กับสุราสุรเทพนารี

อันไพจิตรด้วยฤทธิ์สุเรนทร์ถวาย
ยังแสงสายอสนีในอัมพร
ทรงวิลาศไปด้วยสีประภัสสร
สถาวรไว้ในห้องพระเจดีย์
เป็นที่แสนโสมนัสแห่งโกสิย์
ดั่งจะชี้คิวโมกข์ให้เทวัญ”

(สมบัติอมรินทร์คำกลอน : ๕๕)

เจ้าพระยาพระคลัง (หน) พรรณนาถึงความงามของเจดีย์พระจุฬามณีว่ารัศมีเป็นประกาย แพรพราย รัศมีอันโชติช่วงนี้ กวีได้สร้างภาพให้เห็นชัดขึ้นโดยเปรียบเทียบกับสายฟ้าที่แปลบ ปลายอยู่บนฟากฟ้า กวีใช้คำว่า ยิ่ง มาเชื่อมระหว่างอุปมาและอุปมา จึงให้จินตภาพแก่ผู้อ่านว่า ประกายอันโชติช่วงของเจดีย์พระจุฬามณีนั้นเหนือกว่าหรือยิ่งกว่าแสงอันแปลบปลายของสายฟ้า

จากนั้นจึงพรรณนาถึงความงดงามของพระเจดีย์จุฬามณี

“ประดับด้วยราชวัติฉัตรแก้ว
ระบายน้อยพลอยนิลสุวรรณพรรณ
ดั่งฉัตรเสวตพรหมเมศร์ครรไลหงส์
ยิ่งดวงจันทร์พันแสงสมัยยาม

พรายแพรวลายทรงบรรจงสรรค์
เจ็ดชั้นเรียวยรัศมีทันต์ดงาม
เมื่อกันทรงพุทธานภิเษกสนาม
อร่ามทองแกมแก้วลงกรณ์”

(สมบัติอมรินทร์คำกลอน : ๕๕)

ต่อจากนั้นกวีจึงพรรณนาถึงความเอาใจใส่ต่อศาสนาและความเคารพศรัทธาของเทพบุตร เทพธิดาต่อพระธาตุจุฬามณีว่า ทุกวันพระ เหล่าเทวดานางฟ้าก็จะพากันมาบูชาพระเจดีย์จุฬามณี ด้วยของทิพย์นานาประการ

“ครันถ้วนถึงวันครบอุโบสถ
บูชาเครื่องเสาวรสสุคนธร
บ้างเร็นขึ้นชื่นชมประนมหัตถ์
ประนอมจบเคารพไตรทวาร

กำหนดพร้อมด้วยสุราสุรางค์สมร
ข้าวดอกแก้วแกมช้อนสุมามาลย์
กระทำทักษิณาววัฏบรรณสถาน
แล้วลีลาชยสถานพิมานจันทร์”

(สมบัติอมรินทร์คำกลอน : ๕๕)

แท่นบัณฑุกัมพลศิลาอาสน์

แท่นบัณฑุกัมพลศิลาอาสน์นั้นเป็นสิ่งหนึ่งซึ่งเป็นของกลุ่มของพระอินทร์ กวีจึงเลี้ยงที่จะไม่พรรณนาถึงมิได้ กวีได้กล่าวถึงไว้ว่า

“บัณฑุกัมพลอาสน์ศิลาทิพ
กว้างสองหมื่น โยชน์เจษฎา
ยาวหกหมื่น โยชน์แดงกำ
เจริญสวัสดิโสมนัสแก่ห้านัย

กำหนดสิบห้าโยชน์โดยหนา
เป็นมหาบัลลังก์แก้วอำไพ
คังน้ำปัทมราชอันสุกใส
ชุ่มฤทัยไปด้วยรสสุมาลี”

(สมบัติอมรินทร์คำกลอน : ๕๕)

เทพนิกร

สิ่งหนึ่งที่จะแสดงถึงความรุ่งเรืองของเมืองก็คือ ความสุขสบายของประชากรในเมือง เจ้าพระยาพระคลัง (หน) มุ่งจะพรรณนาถึงความงาม ความรื่นรมย์ของสวรรค์ดาวดึงส์ กวีจึงพรรณนาถึงความสุขความสำราญของเทพบุตรเทพธิดาในสวรรค์นั้น เพื่อช่วยให้ภาพของความนำอภิรมย์ในสุทัศน์นครนั้นสมจริงมากยิ่งขึ้น

กวีพรรณนาถึงความสุขสำราญของเหล่าเทพนิกร โดยการกล่าวถึงสิ่งทั้งงดงามหรือสิ่งที่น่าพิงใจ เมื่อกล่าวถึงสิ่งรื่นรมย์เหล่านั้นแล้ว กวีจึงพรรณนาถึงกิริยาอาการของเหล่าเทพนิกรว่า ล้วนแต่มีความสุขด้วยทิพยสมบัตินั้น ตัวอย่างเช่น

“มีพระยาไม้ปาริชาติ
สูงร้อย โยชน์มิ่งไม้ในหิมวันต์
กลั่นบุปผาฟุ้งฟ้าไปร้อยโยชน์
ทั่วสถานพิมานเทพนิกร
เพื่อองค์วาสุรินทร์เทวราช
ประยูรหมู่สุรเทพเขาวมาลัย

ประจำเชิงเมรุมาสมไหศวรรย์
ทรงสุคันธ์ทิพรสขยจร
อบเอารสสารโรชเกษตร
เบิกบัพฐรพิศงามเมื่อยามบาน
ประเวศน์อาสน์ร่มไม้มณฑลสถาน
สำราญรมย์ชมช่อมณีผกา”

(สมบัติอมรินทร์คำกลอน : ๕๕)

“หนึ่งเรือชัชฎาพายทองท่อง
หวนสำเนียงกรวณเสียง โอคพัน

นางประจำตำร้องเพลงสวรรค์
เกษมสันต์ด้วยเทพนิกร”

(สมบัติอมรินทร์คำกลอน : ๕๕)

กวีพรรณนาถึงความสุขของเหล่าเทพนิกร โดยใช้คำที่แสดงถึงความสุขความสนุกสนาน เช่น ตำราธรมย์ เกษมสันต์ ความสุขเหล่านี้เป็นสิ่งที่บ่งชี้ถึงความสมบูรณ์ของทิพยสมบัติในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์นั้น

การพรรณนาเมืองสุทัศน์ของพระอินทร์นี้เห็นได้ว่า กวีเลือกพรรณนาถึงเฉพาะสิ่งที่สวยงามและเป็นเอกลักษณ์ที่แสดงถึงสวรรค์ชั้นนี้ เช่น ต้นปาริชาติ พระเจดีย์จุฬามณีพระแท่นบัณฑุกัมพลศิลาอาสน์ กวีพรรณนาถึงสิ่งที่น่ารื่นรมย์และก่อให้เกิดความสุขใจอย่างละเอียด เช่น พรรณนาถึงความงดงามของพระเจดีย์จุฬามณี พรรณนาถึงนันทวันอุทยาน เป็นต้น

การพรรณนาชมความงามของบ้านเมืองนั้น ในวรรณคดีร้อยกรองของเจ้าพระยาพระคลัง (หน)นั้นเป็นการพรรณนาเมืองสุทัศน์บนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ กวีจึงพรรณนาถึงความสวยงามความน่ารื่นรมย์ของสิ่งต่าง ๆ ในเมืองนั้น โดยการใช้คำที่เพริศพรึง แสดงถึงความงาม และการหยิบยกเอาสิ่งวิเศษต่างในเมืองสวรรค์ซึ่งไม่มีในเมืองมนุษย์ เช่น ต้นปาริชาติ รวมทั้งทิพยสมบัติอื่น ๆ เพื่อให้ผู้อ่านเห็นถึงความเป็นทิพย์ของเมืองพระอินทร์นั้น กวีได้พรรณนาถึงความรื่นรมย์ของเหล่าเทพในสวรรค์ชั้นนั้น ซึ่งมีทั้งความสุขและความสนุกเพลิดเพลินจากทิพยสมบัติ และความสุขสงบจากความรุ่งเรืองของพุทธศาสนา

การที่กวีมุ่งพรรณนาถึงความงดงามของทิพยสมบัติต่าง ๆ บนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์นั้นก็เพื่อให้ผู้อ่านผู้เสพเกิดจินตภาพถึงความงามของสมบัติเหล่านั้น และบังเกิดความต้องการที่จะได้เห็น หรือสัมผัสสมบัติทิพย์เหล่านั้นบ้าง และเป็นที่ทราบกันดีในสังคมไทยว่าการที่จะได้ไปเกิดหรือได้ไปเสวยทิพยสมบัตินั้นก็โดยการเร่งสะสมความดี บทพรรณนาความงดงามของสุทัศน์นครที่กวีพรรณนาอย่างงดงามและสร้างจินตภาพอย่างแจ่มชัดนี้จึงมีจุดมุ่งหมายสูงสุดคือเพื่อหลอกล่อให้ผู้ที่ได้อ่านหรือฟังงานชิ้นนี้มุ่งทำความดีนั่นเอง

๔.๒ นารีปราโมทย์

นารีปราโมทย์นั้นเป็นลีลาของการเกี่ยวพาราสี ในวรรณคดีร้อยกรองของเจ้าพระยาพระคลัง (หน) นั้น มักเป็นการเกี่ยวพาราสีของตัวละครเอกฝ่ายชายต่อตัวละครเอกฝ่ายหญิงเพื่อให้ตัวละครเอกฝ่ายหญิงยอมรับรักและยอมเป็นของตน ความดีเด่นของบทลีลานี้จึงอยู่ที่โวหารและวิธีการพูดจา การวิงวอนหรือการเล้าโลมของของฝ่ายชายที่จะอ้อนวอนให้ฝ่ายหญิงยอมรับไม่ตรี

หรือยอมเป็นของคน วิธีการที่ตัวละครฝ่ายชายเจรจาจึงเป็นการพร่ำพรรณนาถึงความรักและความ
 คิยามของคนเพื่อให้ฝ่ายหญิงเห็นใจซึ่งจะคิดเห็นหรือลืกซึ่งเพียงใดยอมขึ้นอยู่กับศิลปะในการ
 พรรณนาความของกวีนั่นเอง

เรื่อง กากีกลอนสุภาพ ของ เจ้าพระยาพระคลัง (หน) เป็นเรื่องที่มีการพรรณนาความในลีลา
 นารีปราโมทย์หลายตอนและเป็นตัวละครที่แตกต่างกันออกไป ความในตอนแรกเป็นการเกี่ยวพา
 ระหว่างพระยาครุฑและนางกากี ส่วนความในตอนที่สองเป็นการเกี่ยวพาระหว่างคนธรรพ์และ
 นางกากี ผู้วิจัยจะนำการพรรณนาความทั้งสองตอนมาพิจารณาเพื่อให้เห็นความแตกต่างของ
 วิธีการเกี่ยวพาของตัวละครที่แตกต่างกันตามบทบาทและสถานภาพในเรื่อง ความแตกต่างของ
 ถ้อยคำภาษาและวิธีการเกี่ยวพาที่แตกต่างกันไปนี้เป็นสิ่งที่แสดงให้เห็นถึงศิลปะในการพรรณนา
 ความของเจ้าพระยาพระคลัง(หน) ได้ชัดเจนขึ้น ดังความต่อไปนี้

พระยาครุฑเกี่ยวนางกากี

พระยาครุฑลักพานางกากีมาจากกรุงพาราณสี โดยที่รู้อยู่แล้วว่านางเป็นมเหสีของท้าว
 พรหมทัต การที่จะปลอมประโลมให้นางยอมรับสัมพันธ์ยอมต้องกล่าวอ้างถึงความรักของคนที่มี
 ค่อนางว่ามีมากล้นพันเพื่อให้นางเห็นใจ ดังความว่า

เข้านั่งแนบแอบนางบนแท่นรัตน์	ประคองหัตถ์ลูบกายสายสมร
จึงกล่าวรสพจนารถสุนทรวอน	ไยสมรเสมอชีพไม่นำพา
ช่างนอนนิ่งอิงแขนงไม่เงยพักตร์	ความรักกรีบริ้อนเข้ามาหา
พี่คือมานพน้อยชายสกา	หวังจะมาพาน้องไปครองกัน

(กากีกลอนสุภาพ : ๔)

กวีเลือกสรรคำเรียกนางที่แสดงถึงความรักว่า สายสมร และ สมรเสมออาชีพ ทั้ง
 สองคำแสดงให้เห็นถึงความรักที่พระยาครุฑมีค่อนางนั้นเท่าเทียมกับชีวิตของตน กวีใช้คำ
 กล่าวของพระยาครุฑที่กล่าวว่า “ความรักกรีบริ้อนเข้ามาหา” แสดงถึงความรักอันรุนแรงจนมิ
 อจรอช้าหรือทนทานได้

จากนั้นกวีให้พระยาครุฑกล่าวแสดงตน การกล่าวแสดงตนนั้นเพื่อเป็นการจดจำ
 ตนได้ว่าตนคือมานพน้อยที่เคยประสานสายตากับนาง พระยาครุฑได้กล่าวถึงสิ่งต่าง ๆ ที่
 สวยงามอันจะก่อให้เกิดความสุขสำราญ พระยาครุฑได้แถลงถึงความรักอันแนบแน่นและพยายามช่วย
 เข้าให้นางหลงใหลในรูป รส กลิ่น เสียง และสัมผัส ดังความว่า

ยังทิพสถานพิมานแมน	อันแสนสนุกสุขล้ำเกษมสันต์
แล้วจะพาบุพราขจรจรัล	ไปเที่ยวชมสักกัณฑ์สีทันดร
ทั้งทราญแก้วเพชรรัตน์ปีทมราช	อันเคียรคายพื้นพระสุเมรสิงขร
ชมติมิงคละมัจฉาในสาคร	ฝูงกินนรคนธรรพ์ในบรรพต
แล้วจะพาเจ้าไปยังไกรลาส	อันเทวราชกัลยามาพร้อมหมด
จับระบำรำกรอ่อนชด	เลี้ยวลดขับร้องบรรเลงลาน
แล้วจะอุ้มไปเล่นอโนดาต	อันใสสะอาดที่เทพสงสวนาน
ประกอบเบญจโกสุมปทุมมालย์	ตระการกถิ่นรินรสเรณูนวล
อย่าอาลัยในมนุษย์สมบัติเลย	มาไปเซยพิมานทองของสงวน
พลางจุมพิตปรางน้องประคองนวล	เข้าชวนหยอกขั้วภิรมยา

(กาถีกถลอนสุภาพ : ๔-๕)

ความสุขหรือความงามอันเกิดจากรูป คือ ความงามของมานพน้อยที่พระยาครุฑกล่าวให้นางระลึกถึงประการหนึ่ง ความงามของวิมานฉิมพลีและสิ่งอื่น ๆ ที่อยู่โดยรอบเขาพระสุเมรุ เช่น ความงามของสักกัณฑ์ สีทันดร พื้นทรายที่งามราวกับเพชรรัตน์ปีทมราชที่กวีพรรณนามามีอยู่มากมายจนกล่าวได้ว่า เคียรคาย ทั้งยังประกอบด้วยสิ่งมีชีวิตที่มหัศจรรย์แตกต่างไปจากโลกมนุษย์ เช่น กินนร คนธรรพ์ เทวดา นางฟ้า ซึ่งล้วนแต่งดงามและแสดงกิริยาอาการอันงดงาม เช่น “จับระบำรำกรอ่อนชด” ความไพเราะอันเกิดจากการ “ขับร้องบรรเลงลาน” เป็นโศคสัมผัสที่นางจะได้ยิน ได้ฟัง พระยาครุฑได้กล่าวถึงสระอโนดาตซึ่งนางจะได้สัมผัสกับน้ำอันใสสะอาดน่าเที่ยวเล่นแล้ว กถิ่นที่รวรินมาจากหมุดดอกบัวในสระนั้นก็ชวนให้หลงใหล การที่พระยาครุฑกล่าวถึงความช่วยวนของสิ่งต่าง ๆ นี้ก็เพื่อเปรียบเทียบกับเมืองมนุษย์ที่นางเคยอยู่ว่าวิมานฉิมพลีของคณนั้นสวยงามน่าอภิรมย์ยิ่งกว่า ดังที่กวีให้พระยาครุฑกล่าวกับนางว่า “อย่าอาลัยในมนุษย์สมบัติเลย มาไปเซยพิมานทองของสงวน” พระยาครุฑใช้คำที่ตรงกันข้ามกัน คือ อย่าอาลัย-มาไปเซย มนุษย์สมบัติ-พิมานทอง คำที่ตรงข้ามกันนี้ก่อให้เกิดความเปรียบเทียบที่เป็นคู่ขนานกัน เสริมความที่พระยาครุฑต้องการเอ่ยอ้างถึงความดีงามในสมบัติของตนว่าเหนือกว่าสมบัติในเมืองมนุษย์ อันสั้นน้อยถึงเหนือกว่าทำวพรหมทัตด้วยนั่นเอง กวียังพรรณนาการเกี้ยวพาของครุฑด้วยการเพิ่มรสช่วยวนในทางสัมผัสเชิงพิศวาสทางกายดังความที่ว่า “พลางจุมพิตปรางน้องประคองนวล เข้าชวนหยอกขั้วภิรมยา”

อย่างไรก็ตามในคราวแรกนี้ นางกาก็ได้พยายามบ่ายเบี่ยงไมตรีจิตนั้น โดยกล่าวถึงความไม่เหมาะสมในการกระทำของพระยาครุฑ ดังความว่า

กาก็ป้องปัดสลัดกร	ชำเลื่องเนตรคมค้อนให้ปีกษา
เออโจนโยจจอหังการ์	มาเอื้อนอรรถวัญนาทุกสิ่งอัน
ไม่เกรงองค์ันรินทร์ปิ่นธเรศ	อันเป็นเกศกรุงไกรมไหศวรรย์
ถึงมานพจเบจนสกาพนัน	ไซ้จะหมายมุ่งมั่นให้หามี
เจ้าก็เป็นพระยาครุฑอุดมเดช	วิสัยเพศพงศ์ราชปีกยี่
สถิตสถานพิมานทิพสัมพลี	เพราะบารมีอบรมสร้างสมมา
ไซไม่ระวังองค์มาหลงผิด	กำเรบจิตลุโลกด้วยโมหา
เสพสมรมยศกามา	มิจฉาจรพานกรรมเข้าใส่กาย
ไม่คินะจมีมโนหน่วง	ประหารห้วงบ่วงเดียวให้ห่างหาย
เจ้าก็เรื่องฤทธิ์เลิศประเสริฐชาย	จะมุ่งหมายชมทิพพิมานทอง
ล้วนสุรางค์นางสวรรค์อันเนื้อทิพ	จะยกหยิบที่ไหนักก็ได้คล้อง
ซึ่งเมตตาคว่าจะพาบินประคอง	ไปเที่ยวท่องชมเชิงพระเมรุธร
ทั้งนทีสีขเรศศักดิ์กัณฑ์	ทุกสิ่งสรรพแสนสุขสโมสร
ก็ขอรับค้ำน้ำถ้อยสุนทรวอน	น้องไม่อย่ากรอย่าเจรจา

(กาก็กลอนสุภาพ : ๕)

นางกาก็ได้กล่าวถึงความเป็นผู้ที่เลิศกว่าชายทั่วไปของพระยาครุฑด้วยคำต่างๆ ที่แสดงถึงความเป็นผู้ที่กอปรไปด้วยความสูงศักดิ์ ฤทธิ์ เเดช และบารมี เช่น อุดมเดช พงศ์ราชปีกยี่ เรื่องฤทธิ์เลิศประเสริฐชาย เป็นต้น นางกล่าวถึงถ้อยคำเหล่านี้เพื่อตักเตือนสติของพระยาครุฑว่าการที่ครุฑมีชาติกำเนิดอันสูงส่งกอปรด้วยฤทธิ์เดชนั้นเพราะการสั่งสมบารมี แต่หากครุฑกระทำการเช่น “เสพสมรมยศกามา” ที่ผิดทำนองคลองธรรมจน “มิจฉาจรพานกรรมเข้าใส่กาย” บุญบารมีดังกล่าวอาจหมดสิ้นไปได้

นอกจากการกล่าวตักเตือนสติพระยาครุฑแล้ว นางกาก็ยังได้ปฏิเสธที่จะรับความสัมพันธ์ของพระยาครุฑนั้นดังปรากฏในความที่ว่า “ถึงมานพจเบจนสกาพนัน ไซ้จะหมายมุ่งมั่นให้หามี” และได้ยืนยันการปฏิเสธนั้นอย่างแน่ชัดในความตอนสุดท้ายที่ว่า “ก็ขอรับค้ำน้ำถ้อยสุนทรวอน น้องไม่อย่ากรอย่าเจรจา”

คำกล่าวตอบโต้ของนางาก็ไม่มีผลต่อพระยาครุฑ เพราะพระยาครุฑก็ยังคงพยายามที่จะเกี่ยวพานางต่อไป เมื่อเห็นว่าไม่อาจหลอกล่อนางด้วยสมบัติในวิมานและสิ่งสวยงามต่าง ๆ แล้ว พระยาครุฑจึงมุ่งการเกี่ยวพาไปที่การแสดงความรักความต้องการนางให้หนักยิ่งขึ้น กวีให้พระยาครุฑนำคำกล่าวตักเตือนของนางมาเกี่ยวได้กลับอย่างชาญฉลาดว่า ถึงรู้ว่าจะเป็นบาปกรรมคนก็ยอมที่จะต้องรับผลกรรมนั้นเพราะความรัก ดังความว่า

พี่ประมาทอาจจงเพราะหลงรัก	ด้วยประจักษ์สำคัญที่มั่นหมาย
มิได้คิดแก่ชีวิตจะวางวาย	จึงว่ายฟ้าธาโลมประโลมลาน
ก็ประจักษ์ว่าเป็นอัคนาเรศ	ตั้งดวงเนตรทำวรัทสมัครสมาน
จะเป็นกรรมนำตนให้ทรมาน	พี่ตรีการก่อหรืออยู่รวราน

(กาถีกถอนสุภาพ : ๖)

ซึ่งเรียมพามานิรานิราศรัก	ประยुरศักดิ์นครศอันไพศาล
เพราะสวาทนาฏน้องยูพาพาล	ไม่เกรงการอริราชแลเวรา

(กาถีกถอนสุภาพ : ๗)

กวีพรรณนาความในลีลาการปราโมทย์นี้ให้ชัดเจนโดยให้พระยาครุฑกล่าวแสดงถึงความรักโดยการใช้อุติพนธ์เพื่อแสดงถึงความรักอันท่วมท้นของคนว่า เขาพระสุเมรุและดินฟ้านี้รวมกันก็ยังไม่ได้สักส่วนของความรักที่ตนมีต่อนาง ความว่า

แต่ความรักหนักยิ่งเมรุมาศ	ทั้งดินฟ้าอากาศสักแสนส่วน
จึงปลงจิตมิตรภาพไม่แปรปรวน	ประมวลมอบเสน่ห้ไว้ที่ในน้อง

(กาถีกถอนสุภาพ : ๖)

อย่างไรก็ตาม พระยาครุฑก็ทำให้การเกี่ยวพานั้นสำเร็จผลด้วยการลวงล่อให้นางหลงในรูปและสัมผัส พระยาครุฑประจักษ์แต่ครั้งแรกที่ได้พบนางว่า นางกานีนั้นหลงเสน่ห์มานพน้อย ซึ่งเป็นรูปแปลงอังกงวมของตน การที่จะให้นางยอมรับไมตรีตนจึงต้องนิมิตกายให้กงวมเป็นรูปที่ต้องตาต้องใจนาง ดังที่ครุฑจำแลงกายในความว่า

ถึงสัมพลีวันวิมานทอง	เข้าสู่ห้องวิเชียรรัตน์เรื่องฉาย
วางอนงค์ลงบนแท่นพรณราย	ก็กลายเพศจากครุฑเป็นเทวัญ

ประดับเครื่องเรื่องอร่ามงามทรง
จากเกษียรสาครจรจรัล

คังองค์วิษณุรักษ์รังสรรค์
มาถวัลย์แท่นรัตนวิเชียรพราย
(กาถีกลอนสุภาพ : ๖)

พระยาครุฑมิใช่แต่เพียงแปลงคนให้คงงามราวกับพระนารายณ์ แต่ยังประดับตกแต่งด้วย
อาภรณ์และเครื่องประดับอันงดงามอีกด้วย ความงามอันเป็นเครื่องล่อตานี้ก็วิ้งพรรณนาถึงสิ่ง
ต่าง ๆ ที่ปรากฏขึ้นในสายตา ณ ตอนนั้นว่าทุกอย่างล้วนงดงามทั้งสิ้น เห็นได้จากคำขยายที่กวี
นำมาใช้ขยายสิ่งต่าง ๆ ในความล้วนเป็นคำที่แสดงถึงความงามทั้งสิ้น เช่น วิมานทอง ห้องวิเชียร
รัตนเรืองฉาย แท่นพรรณราย แท่นรัตนวิเชียรพราย นอกจากความงามของรูปแล้ว พระยา
ครุฑยังเข้ายวนนางด้วยสัมผัสดังที่กวีพรรณนาว่า

นั่งแนบแอบองค์ยุพเรศ
จุมพิตปรางน่องระกองกาย
เลียवलอดสอดกระหวัดสัมผัสต้อง
เชยชื่นรื่นรสรัญจวนชวน

ซ้อนเกศอุ้มประโลมโฉมฉาย
กรกายแนบสนิทชิตชวน
เค้ามณฑาทองของสงวน
ป่วนกามศไหม้อยู่ไปมา
(กาถีกลอนสุภาพ : ๖-๗)

พลาทกระหวัดครวบภิรมย์ใน

ชงฆะไขว้ในเชิงละเลิงลาน
(กาถีกลอนสุภาพ : ๖)

การเข้ายวนให้นางหลงในรูปและสัมผัสของพระยาครุฑนั้นเป็นผลสำเร็จ เพราะนางกาถีก
หลงไหลในรูปและสัมผัสนั้นอย่างเมามัว ดังที่กวีพรรณนาว่า

คณธรรพ์เกี่ยวนางกาถีก

คณธรรพ์เป็นผู้ที่ท้าวพรหมทัตมอบหมายให้มาตามหานางกาถีก และเป็นผู้ที่รู้พฤติกรรม
ของนางกาถีกโดยตลอด เหตุนี้คณธรรพ์จึงอยู่ในภาวะที่เหนือกว่านางกาถีก ลักษณะการเกี่ยวพาที่
กวีพรรณนาถึงจึงเป็นการเกี่ยวพาที่แสดงให้เห็นถึงเล่ห์เหลี่ยมและชั้นเชิงของผู้ที่อยู่ในสถานะที่
เหนือกว่า แต่ถ้อยคำที่คณธรรพ์กล่าวแก่นางกาถีกนั้นกลับเป็นลีลานารีปราโมทย์ที่แสดงความรัก
ความห่วงใยอย่างที่สุด

นางกาก็เมื่อเห็นคนชรพท์ก็ตกใจจนหน้าซีดเผือด นางเอ่ยถามถึงท้าวพรหมทัตว่ายังทุกข์
ด้วยความคิดถึงนาง หรือหลงลืมนางไปแล้ว ดังความว่า

ว่าดูราคนชรพท์พี่เลี้ยงท้าว
เหตุไฉนไขแจ่มแห่งคดี
อันบรมพรหมทัตป็นชเรศ
ยังทุกข์โหม่นสถึงคะนึ่งใน

แดนค้ำทางทุเรศนทีศรี
จึงมาคลลิมพลีพิมานชัย
เมื่อเกิดเหตุข้าหายนั้นเป็นไฉน
ฤอาลัยลิมละไม่นำพา

(กาถีกลอนสุภาพ : ๑๘)

คนชรพท์ทราบว่านางหลงใหลในรสเสน่ห์หาของครุฑ จึงคิดที่ปิดเรื่องของคนไม่ให้รู้ถึงหู
พระยาครุฑโดยการเข้าชวนให้นางหลงในรสสวาทของตน กวี

คนชรพท์ครันส์ดับคดีถาม
นางหลงเล่ห์แม่ถนสุกณา
ประเวณีสตรีได้เตรจัด
จะเข้าช่วยให้มัวในกลกาม

คำริความเชิงชาญด้วยโวหาร
จะร่ำเรื่องภัสดาก็ป่วยความ
จำจะคิดเหมือนเอาเสี้ยนมาบ่งหนาม
ปิดความอันตรายแห่งเวนไทย

(กาถีกลอนสุภาพ : ๑๘)

กวีพรรณนาให้เห็นความคิดหรือจิตใจของตัวละครของคนชรพท์เสียก่อนว่า มิได้คิดรักนาง
อย่างจริงใจเช่นพระยาครุฑ ถ้านวนที่กวีนำมาเปรียบก็ให้ความคิดและความหมายที่ลึกซึ้งว่า “เอา
เสี้ยนมาบ่งหนาม” ทั้งหนามที่ทิ่มแทงอยู่และเสี้ยนซึ่งจะนำมาบ่งเพื่อแก้ไขความเจ็บปวดนั้นล้วน
แต่เป็นสิ่งที่มีความแหลมคม ย่อมก็ให้เกิดความเจ็บปวดขึ้นทั้งหนามและเสี้ยน กวีใช้ความ
เปรียบนี้เพื่อแสดงให้เห็นถึงความทุกข์ที่นางกาก็จะได้รับจากการกระทำของคนชรพท์ เพราะการ
กระทำของคนชรพท์นั้นมิได้เป็นการแก้ไขให้นางพ้นทุกข์แต่เป็นการเพิ่มทุกข์และบาปให้เกิดกับ
นาง ทั้งนี้เพราะคนชรพท์ต้องการเพียงเพื่อจะปิดอันตรายที่จะเกิดขึ้นกับตน

กวีให้คนชรพท์พรรณนาถึงความรักที่ตนมีต่อนางกาก็ ซึ่งหากอ่านหรือฟังแต่เพียงตอนนี้
ก็คงคิดว่าคนชรพท์นั้นรักนางกาก็มาก คนชรพท์สรรคำพูดที่แสดงถึงความรักอันรุนแรงของตนว่า
“พี่ไซร์สวาทเจ้าทุกเพลางาย” “ครันท์ทราบข่าวฝ่าวีรอนดั่งเพลิงพราย” และ “พี่ก็มีโสมนัสเสนห์
น้อง” กวีแฝงความรู้สึกของคนชรพท์ไว้ในคำที่เลือกใช้ เช่น สวาทเจ้า เพลิงพราย เสน่ห์ คำ
เหล่านี้แสดงถึงความรู้สึกที่คนชรพท์มีต่อนางนั้นเป็นความอยากลิ้มลองในเพชรสทั้งสิ้น คำว่า
“เพลิงพราย” ยังสื่อถึงกิเลสที่เป็นไฟอันร้อนแรงและเผาผลาญทำลายได้ทุกอย่าง เช่นเดียวกับ

คนธรรมดาที่ทำได้แม้แต่การทอศตอทำวพรหมทัตซึ่งเป็นเจ้านายของคน ดังปรากฏในความคิด
คนธรรมดาโกหกต่อนางกาเกีว่า เมื่อนางหายไปนั้นทำวพรหมทัตก็มีได้อาลัยอาวรณ์นางมากนัก มี
แต่ตนเองเท่านั้นที่ระลึกถึงและสู้ออกติดตามหานาง ดังในความคิดว่า

ศรีแล้วจึงสนองวรรณานู	อันจอมราชสามีที่พิสมัย
ครั้นนางหายแล้วก็หน้าอาลัยใจ	แต่พี่ไซ้รวาทเจ้าทุกเพลางาย
ด้วยเป็นศรีพระนครจรจร	มาทุเรศแรมไกลน่าใจหาย
ครั้นทราบข่าวฝ่าร้อนดังเพลิงพราย	ว่าครุฑพาสายสวาทมาสมพิล
มิได้คิดแก่ชีวิตจะวายชนม์	กำบังคนซ่อนราชปิกษี
จึงยลพักตร์อัครเสศสุชาติ	พี่ก็มีโสมนัสเสนห์น้อง
นิจจาเอ๋ยถึงสวดยสุขสวรรค	ผิวพรรณเคยนวลฤควรหมอง
ว่าพลางทางประโลมเลียมลอง	ดูทำนองในเชิงพนิดา

(กาเกีกลอนสุภาพ : ๑๘)

ลีลานารีปราโมทย์นี้แม้จะได้ผลต่อนางกาเกี แต่สำหรับผู้อ่านแล้วย่อมรู้ดีว่าเป็นเล่ห์มารยา
ของคนธรรมดา ดังที่กวีได้เผยให้ทราบถึงความคิดของคนธรรมดาในความก่อนหน้านี้ ทั้งยังย้ำด้วย
ความในตอนท้าย ที่ว่า “ว่าพลางทางประโลมเลียมลอง ดูทำนองในเชิงพนิดา” คำว่า เลียมลอง
ดูทำนอง และ ในเชิง ล้วนแสดงถึงความไม่จริงใจหรือการกระทำที่มีแผนการแอบแฝงทั้งสิ้น

กวีมีความสามารถในการเขียนพรรณนาลีลานารีปราโมทย์บทนี้ เพราะกวีต้องพรรณนา
คำพูดของคนธรรมดาให้นางกาเกีเชื่อและเคลิบเคลิ้มไปด้วยคำหวานเหล่านั้น ขณะเดียวกันก็ต้อง
พรรณนาให้ผู้อ่านทราบถึงอารมณ์ความรู้สึกที่แอบแฝงภายในใจของคนธรรมดาด้วย ซึ่งกวีก็ทำได้
อย่างดีและกลมกลืนกับบทประพันธ์

ลักษณะเด่นของการพรรณนาลีลานารีปราโมทย์ของเจ้าพระยาพระคลัง(หน)นั้น อยู่ที่การ
ใช้โวหารให้ตัวละครเอกฝ่ายชายเป็นผู้กล่าวเพื่อให้ตัวละครหญิงยอมรับความสัมพันธ์ ถ้อยคำและ
สำนวนโวหารเหล่านั้นกวีเลือกใช้แตกต่างและเหมาะสมไปตามสถานภาพและบทบาทของตัวละคร
ในเรื่อง

๔.๓ พิโรธาทัง

บทพรรณนาอารมณ์โกรธหรือบทประพันธ์ที่มีลีลาพิโรธาทังนั้น ในวรรณคดีไทยมักปรากฏอยู่ในบทที่เป็นการตำหนิหรือบทที่เป็นการบริภาษ วรรณคดีร้อยกรองของเจ้าพระยาพระคลัง (หน) นั้น มีบทบริภาษที่อาจนำมาเป็นตัวอย่างแก่การพิจารณาได้ดังนี้

พระยาครูชบริภาษนางกาลี ความว่า

“พระยาครูชฟังนุชสารแสดง
 จึงตรัสว่าอำมาตย์หึงพาล
 เราทราบสิ้นซึ่งระบิลมันจับอ้าง
 ได้อัปยศมาดยาพลาพล
 เพราะมีผู้ไม่รู้ให้รอบเชิง
 คิดว่าหงส์จะจงแต่ชลธาร
 ตัวนางเป็นไทแต่ใจทาส
 คั่งสุกรฟอนฝ่าแต่อาจม
 น้ำใจนางเปรียบอย่างชลาถัย
 เสียคายทรงวิไลแต่ใจพาล
 สุกแดงคั่งแสงปีทมราช
 เรารู้ใจแล้วมิให้อนาทร

มโนแห่งคั่งมณีที่แตกฉาน
 ช่างกล่าวสารสอดแก้สำนวนกล
 จึงกระจ่างแจ้งข้ออนุสนธิ
 คั่งจะคั่นดินม้วยด้วยคำพาล
 หลงระเริงว่าเจ้ารักสมัครสมาน
 กลับบันดาลกลัวเกลือกด้วยเปือกตม
 ไม่รักชาติรสหวานมาพานชม
 ห่อนนิยมรักรสสุคนธาร
 ไม่เลือกไหลห้วยหนองคลองละหาน
 ประมาณเหมือนหนึ่งผลอุทุมพร
 ช้างในล้วนกิมิชาติเบียนบ่อน
 จะพาคืนนครในราตรี”

(กาถีกถอนสุภาพ : ๓๐-๓๑)

เจ้าพระยาพระคลัง (หน) แสดงความโกรธของพระยาครูชโดยใช้ความเปรียบว่า “มโนแห่งคั่งมณีที่แตกฉาน” ความเปรียบนี้ให้ภาพของจิตใจและความรักของพระยาครูชที่หมกมุ่นความรักต่อนาง เพราะแก้วที่แตกแล้วนั้นย่อมทำให้กลับคืนไม่ได้ เมื่อใช้คำว่า แตก มาซ้อนกับ ฉาน จึงให้ภาพของการแตกกระจายที่ยากจะสมาน อนึ่ง การเปรียบ “มโน” ของครูชกับ “มณี” นั้น ยังสื่อให้เห็นถึงความรัก และค่าของความรักครั้งเก่าที่พญาครูชมีต่อนางกาลีด้วย

จากความเปรียบนั้น กวีจึงค่อยๆ ให้ตัวละครแถลงเหตุแห่งความโกรธนั้น คือ การที่ตนได้ไปกราบเรื่องระหว่างนางกาลีและคนธรรพ์ พญาครูชได้กล่าวถึงความอัปยศของตนว่า “คั่งจะคั่นดินม้วยด้วยคำพาล” กวีใช้สำนวนว่า “แทบจะแทรกคั่นหนี” แต่ความอัปยศของพญาครูชนั้น

มากเกินไปที่จะหนีได้หากต้องค้นคืนม้วย คำว่า ค้น ยังให้ภาพของการไปที่รวดเร็วและจริงจังกว่า
แทรก ซึ่งให้ภาพของการค่อยๆ หนีไป

ความอภัยสอดสอทำให้โกรธแค้นนางมาก คำแรกที่กวีให้พญาครุฑเอยกับนางากี คือ
“อัครหญิงพาส” พญาครุฑเรียกนางากีว่า “หญิงพาส” ทั้งๆ ที่ก่อนหน้านี้พญาครุฑจะเรียกนาง
ด้วยคำที่อ่อนหวาน นุ่มนวล แสดงความรัก เช่น สายสมร สุคา อัครเศ คำที่กวีเลือกใช้เพียงคำ
เดียวก็สร้างภาพให้ผู้อ่านเห็นถึงความรักที่กลายเป็นแค้นของพญาครุฑได้

กวีพรรณนาให้เห็นถึงมโนแห่งของพญาครุฑ ความอภัย แล้วจึงให้พญาครุฑบริภาษ
นาง คำบริภาษในตอนนี้นำการเสียดสีด้วยความเปรียบ เช่น คังสุกร เปรียบอย่างชลาสัย เหมือน
ผลอุทุมพร กวีได้อธิบายอุปมาเหล่านั้นด้วยว่า คังสุกรเพราะพอนฝ่าแต่อาจม อย่างชลาสัยเพราะ
ไม่เลือกไหลห้วยหนองคลองละหาน และเหมือนผลอุทุมพรเพราะข้างในล้วนกิมิชาติเขียนบ่อน

อนึ่ง ลักษณะเด่นของบทพรรณนาความโกรธบทนี้ คือ การที่กวีให้ตัวละครใช้คำที่
ตรงกันข้ามกันไปโดยตลอด ได้แก่

ชลธาร	-	เปือกตม
ไท	-	ทาส
หวาน	-	ขม
อาจม	-	สุคนธาร
ชลาสัย	-	ห้วยหนอง
วิไล	-	พาล
ปัทมราช	-	กิมิชาติ

กวีพรรณนาความโกรธของพญาครุฑ โดยให้พญาครุฑกล่าวเสียดสีและใช้ถ้อยคำที่ขัดแย้ง
(Paradox) กันตลอดทั้งความ ก่อให้เกิดเอกภาพของการใช้คำและภาพพจน์ และยังกลมกลืนกับ
ความทั้งบท ซึ่งกวีต้องการสื่อให้เห็นถึงความผิดหวังของพญาครุฑอันเนื่องมาจากการที่นางไม่ได้
เป็นอย่างที่ตนคาดหวังไว้ เหตุต่างๆ ทั้งหมดที่กวีพรรณนามานำไปสู่ผลที่ว่า เราารู้ใจแล้วมิให้
อนาทร จะพาคืนนครในราตรี

พระเวสสันดรปริภาษพระนางมัทรี

อด มหาสตุโต สมเด็จพระราชสมภาร เมื่อได้สดับสารพระมัทรีเธอแสน
 วิโยคโสภณสุดกำลัง ถ้าแม่จะมีศรีสแก่งข้างข้างจะมิเป็นการ จำเอาโวหารการ
 หึงหวงเข้ามาหักโศกให้เสื่อมลง พระองค์จึงเอื้อนอรรถดรัสประภาษว่า นนุ
 มทุทิ คุณรนาฏพระน้องรัก ภทเท เจ้าผู้มีพัศตร์อันผดผ่องเสมือนหนึ่งน้ำ
 ทองทาบทับประเทืองผิว รวากะว่าจะลอยลี้วเลือนลงมาจากฟ้า ใครได้เห็นเป็น
 ขวัญตาทีละเลิงหลงละลายทุกซ์ ปลูกปลื้มอารมณ์ชายให้เซซขึ้น จะนั่งนอนเดิน
 ยืนก็ต้องอย่าง วราโรหา พร้อมด้วยเบญจางคจรูปเจริญ โฉมประโลมโลก
 ล้อแหลมวิไลลักษณ์ ราชปุตติ ประกอบไปด้วยเชื้อศักดิ์สมมติวงศ์พงศกษัตรา
 เออ ก็เมื่อเจ้าจะเข้าป่าน่าสงสาร ปานประหนึ่งว่าจะไปมิได้ ทำร้องให้ฝากลูก
 มิรู้แล้ว ครั้นคลาดแคล้วเคลื่อนคล้อยเข้าสู่ดง ปานประหนึ่งว่าจะหลงลืมลูกสะ
 ผัว ต่อมีคิ้วตีสัจงกลับเข้ามา ทำเป็นบิบบน้ำดาตือกว่าลูกหาย ใครจะไม่รู้แบบคาย
 ความคิดหญิง ถ้าแม่นเจ้าอาลัยอยู่ด้วยลูกจริงเหมือนวจา ก็จะมีกลับเข้ามาแต่
 ละวันไม่ทันรอน เอนี้เจ้าที่เขวพะเนจรตามสนุกใจ ชมนกชมไม้ในไพรวัน
 สารพันที่จะมี ทั้งฤทธิวิทย์วิทยารคนธรรพ์เทพารักษ์ ผู้มีพัศตร์อันเจริญ เห็น
 แล้วยก็น่าเพลิดเพลิดไม่เมินได้ หรือเจ้าจะปะผลไม้ประหลาดรสตศทุกทรมเสวย
 ไม่เคยกิน เจ้าจวขิมชอบลิ้นก็หลงจันอยู่จึงช้า อุปมาเสมือนหนึ่งภูรินบินวะ
 ว่อน เขียวชัชชาบเอาเกสรสุคนธมาเลศ พบดอกไม้อันวิเศษต้องประสงค์หลง
 เคล้าคลึงรสจนลืมรัง เข้าเถื่อนเจ้าลืมพริ้ว ได้หน้าแล้วลืมหลังไม่เหลือวกลับ
 เขียวทอดประทับมากกลางทาง อันว่านางพระยาสิเป็นหน่อกษัตริย์ จะไปไหน
 เคยมีแต่กลดกัน พานจะเกรงแสงพระสุริยันไม่คลาเคลื่อน เจ้ารักเดินด้วยแสง
 เดือนชมดาวพลาถ ได้น้ำค้างกลางคืนชื่นอารมณ์สมคเน พอมาถึงก็เสซขึ้นเสียง
 เสียงพาโลว่าลูกหาย เอนี้เจ้ามีหมายว่าใครๆ ไม่รู้ทันกระนั้นกระมัง หรือเจ้า
 เห็นว่าพื้ปลงจิตคือนิจจิงทั้งพศ เพราะว่าเป็นคาบสอดอารมณ์เสียง เจ้าเป็น
 แต่เพียงเมียควรหรือมาหมั้นได้ ถ้าแม่นพื่ออยู่ในกรุงไกรเหมือนแต่ก่อนเก่าเจ้าทำ
 เช่นนี้ ภายของมัทรีก็จะขาดสะบั้นลงทันตา ด้วยพระกรเบื้องขวาของพื้
 แลแล้วแล

(เวสสันดรชาดก กัณฑ์มัทรี : ๓๖๕-๓๖๖)

ความข้างต้นนั้นเป็นตอนที่พระนางมัทรีกลับมาจากป่า เมื่อมาถึงจึงตรงเข้าสอบถามพระ
 เวสสันดรถึงกุมารทั้งสอง พระเวสสันดรเห็นว่า นางกำลังเหนื่อยอ่อน หากบอกไปตามตรงนาง

อาจจะตกใจ เสียใจจนสิ้นสติสมประดีไปได้ จึงแสดงความหึงหวงเพื่อช่วยผู้ให้พระนางมัทรีโกรธ เพื่อจะให้ลืมความเศร้าโศกเสีย

ศิลปะการประพันธ์ในตอนนี้เป็นการใช้ลีลาพิโรธวาทังเพื่อแสดงความโกรธของพระเวสสันดรเพื่อช่วยผู้ให้พระนางมัทรีเจ็บช้ำหรือโกรธจนลืมความทุกข์เรื่องถูกไป กวีใช้ศิลปะในการพรรณนา โดยการพรรณนาถึงสิ่งที่ค้างใจในตัวของพระนางมัทรี

ความดีหรือความงามของพระนางมัทรีนั้น กวีให้พระเวสสันดรเป็นผู้กล่าวถึง โดยเริ่มตั้งแต่การกล่าวถึงความงดงามของรูปโฉมนาง แม้กวีจะมีได้เปรียบโดยตรงว่าพระนางมัทรีงามราวกับนางฟ้า แต่การเปรียบโดยความว่า ราวจะจะลอยล่องเลื่อนลงมาจากฟ้า นั้น แสดงถึงความงามของพระนางมัทรีนั้น ไม่ใช่แค่เพียงเหมือนนางฟ้า แต่ราวกับลงมาจกฟ้าเลยทีเดียว กวีมิได้พรรณนาถึงแต่ความงามนั้นเพียงอย่างเดียว แต่ได้กล่าวถึงผลแห่งความงามนั้นด้วยว่า ใครได้เห็นนางนอกจากเป็น “ขวัญตา” คือเป็นบุญแก่ตาแล้ว ยังก่อให้เกิดความสุขจน “หลงละเลิงละลายทุกข์” พระเวสสันดรเน้นผลของความงามนี้ต่อบุรุษเพศ โดยกล่าวถึงความงามนั้นว่า “ปลูกปลื้มอารมณ์ชายให้เซซขึ้น” นอกจากใบหน้าซึ่งงดงามของนางแล้ว จริตกิริยาของพระนางก็ล้วนงดงาม ส่งผลให้ “ประโลมโลกล่อแหลมวิไลลักษณะ”

คำที่กวีเลือกสรรมาใช้เป็นคำกล่าวของพระเวสสันดรนั้น แม้จะเป็นการกล่าวถึงความงามของนาง แต่คำที่แสดงถึงผลหรือคุณของความงามนั้น เช่น ปลูกปลื้มอารมณ์ชาย เซซขึ้น ประโลมโลก ล่อแหลม ล้วนแสดงถึงความเย้ายวนบุรุษเพศของรูปโฉมนาง พระเวสสันดรกล่าวเช่นนี้เพื่อเป็นการเหน็บแนมนางที่กลับมายังอาศรมช้ำ และเพื่อเป็นการ โยงความไปถึงความข้างหน้าที่ว่า “เออที่เจ้าเทียวพเนจรตามสนุกใจ ชมนกชมไม้ในไพรวัน สารพันที่จะมีทั้งฤทธิสิทธิ์วิทายาทรคนธรรพ์เทพารักษ์”

บรรดาฤทธิสิทธิ์วิทายาทรคนธรรพ์เทพารักษ์ล้วนแต่เป็นเพศชาย เมื่อได้เห็นโฉมอันเย้ายวนบุรุษเพศของนางก็ข้อมหลงไหลไปด้วยโฉมนั้น

คุณสมบัติของพระนางมัทรีอีกประการหนึ่งที่กวีกล่าวถึง คือ การที่นางเป็นธิดากษัตริย์ ซึ่งถือได้ว่ามีความสำคัญ เพราะการเป็นธิดากษัตริย์นั้นย่อมส่งผลให้นางต้องมีการอบรมสั่งสอน และมีความเป็นขัตติยนารีอยู่ในตัว จึงไม่สมควรที่จะประพฤติกปฏิบัติไปในทางที่เสื่อมเสีย พระเวสสันดรยกคุณสมบัติข้อนี้ของนางมา เพื่อกล่าวเหน็บแนมนางว่า นางประพฤติกวีไม่เหมาะสมแก่การเป็นขัตติยนารี โดยเฉพาะการหลงลืมลูกพี่ เพราะมัวแต่เพลิดเพลินอยู่ในป่า

พระเวสสันดรบริภาษนางมัทรีโดยยกเอาสิ่งที่ผู้หญิงต้องโกรธและถือเป็นการเหยียดหยามเกียรติที่สุด คือ การกล่าวเหน็บแนมแกล้งใจว่านางนั้นคบชู้ แม้จะมีได้กล่าวโดยตรง แต่การที่กล่าวถึง “ฤๅษีสัทธีวทยาธรคนธรรพ์เทพารักษ์ ผู้มีพัศตร์อันเจริญ เห็นแล้วก็น่าพิศพิณไม่เมินได้” ย่อมสื่อความหมายของความแกล้งใจว่านางหลงชายอื่นแฝงอยู่ด้วย โดยเฉพาะความที่ตามมาที่ว่า

“หรือเจ้าจะปะผลไม้มั้ประหลาดรสตสูกทรามเสวยไม่เคยกิน เจ้าฉวยชิมชอบลิ้นก็หลงฉันอยู่จึงช้า อุปมาเสมือนหนึ่งภุมรินบินระว่อน เทียวจับซาบเอาเกสรสุคนธมาเลศ พบดอกไม้อันวิเศษต้องประสงค้หลงเคล้าคลึงรสจนลึมรั้ง”

ความนี้เมื่อนำไปเปรียบกับแมลงที่คลุกเคล้าเกสรดอกไม้จึงสื่อไปถึงการเสพสมได้ เพราะผึ้งหรือแมลงและดอกไม้มันเป็นสัญลักษณ์ที่ใช้กันอยู่ในบทอศรกรรม ผลไม้รสตสูกทรามเสวย จึงมีความหมายเกี่ยวพันถึงเหล่าฤๅษีสัทธีวทยาธรคนธรรพ์เทพารักษ์นั่นเอง คำที่กวีเลือกใช้เพื่อแสดงกิริยาอาการ เช่น ชวยชิม ชับซาบ หลงเคล้าคลึง และคำว่า รส ทั้งของผลไม้ และ รสตสูกของดอกไม้อันวิเศษ จึงสื่อไปถึงเพศรสนั่นเอง

การเหน็บแนมด้วยเรื่องเหล่านี้ถือเป็นการหยามเกียรติของผู้หญิงเป็นอย่างยิ่ง โดยเฉพาะความเปรียบที่กวีให้พระเวสสันดรยกมาเปรียบว่า นางเหมือนภุมรินที่บินไปชิมชายเคล้าคลึงดอกไม้ต่างๆ นั้น เป็นความเปรียบที่โดยปกติแล้วมักใช้กับบุรุษเพศว่าเหมือนแมลง และผู้หญิงเหมือนดอกไม้ ทั้งนี้เพราะผู้ชายมักเป็นฝ่ายเสาะแสวงหาและแสดงกิริยาเซยชิมเกสรเหล่านั้น แต่ในความคิดนี้ พระเวสสันดรกลับนำความเปรียบนี้มาใช้กับพระนางมัทรี ซึ่งถือได้ว่าเป็นการบริภาษที่ไม่หยาบคาย แต่เจ็บช้ำที่สุดสำหรับผู้หญิง

กวีย้าความคิดนี้อีกครั้งด้วยความเปรียบว่า เจ้าเดือนเจ้าลิมพรั้า ได้หน้าแล้วลิมหลังไม่เหลือวกลับ เป็นความเปรียบที่ต่อว่านางว่า เมื่อไปเจอบุรุษเพศในป่าก็หลงลิมสามิเก่า คือ พระเวสสันดร ซึ่งบัดนี้ไร้สมบัติและอยู่ในภาวะที่แสนลำบากเสียสิ้น

ลีลาพิโรธวาทัง ในวรรณคดีร้อยกรองของเจ้าพระยาพระคลัง(หน) นั้น กวีมักให้ตัวละครบริภาษโดยการหยิบยกคุณสมบัติที่ดีเด่นของตัวละครที่เป็นผู้ถูกบริภาษมากว่าในตอนต้น เช่น ความงาม ความเป็นชาติดิยนาริขของพระนางมัทรี แล้วจึงค่อยๆ ลบล้างด้วยสิ่งที่ผู้ถูกบริภาษกระทำไม่เหมาะสมหรือผิดไปจากผู้ที่มิคุณสมบัติงามเช่นนั้นจะพึงกระทำ ลีลาพิโรธวาทังของเจ้าพระยา

พระคลัง(หน)จึงเป็นการใช้คำและความที่ขัดแย้งหรือตรงข้ามกันไปโดยตลอดเพื่อเป็นการเน้นแนมและประชดประชันผู้ถูกบริภาษ

๔.๔ สัลลาปังคพิสัย

อารมณ์โศกเป็นอารมณ์ที่ก่อให้เกิดความสะเทือนใจได้โดยง่าย และอารมณ์โศกที่ปรากฏในวรรณคดีก็มักเป็นอารมณ์ทุกข์โศกอันเกิดจากความรัก ในวรรณคดีของเจ้าพระยาพระคลัง(หน) กวีได้แสดงให้เห็นถึงความทุกข์อันเกิดจากการพลัดพรากจากสิ่งรัก ความพลัดพรากนี้ก่อให้เกิดความทุกข์โศกของตัวละคร ซึ่งเปิดโอกาสให้กวีได้ใช้ศิลปะในการพรรณนาถึงความทุกข์โศกเหล่านั้น

อารมณ์โศกซึ่งเกิดจากการพลัดพรากจากสิ่งที่รักในวรรณคดีร้อยกรองของเจ้าพระยาพระคลัง (หน) นั้น แบ่งได้เป็น ๒ กลุ่ม คือ

- ก. การพลัดพรากจากนางอันเป็นที่รัก
- ข. การพลัดพรากจากบุตรอันเป็นที่รัก

ก. การพลัดพรากจากนางอันเป็นที่รัก

การพลัดพรากจากนางอันเป็นที่รัก ในวรรณคดีร้อยกรองของเจ้าพระยาพระคลัง (หน) นั้น ปรากฏอยู่ในวรรณคดี ๒ เรื่อง ได้แก่ อิเหนาคำฉันท์ และกาถีกถอนสุภาพ

ลักษณะเด่นประการหนึ่งของบทพรรณนาอารมณ์โศกของเจ้าพระยาพระคลัง (หน) ก็คือการพรรณนาอารมณ์โศกของตัวละครที่มีโช้วตัวละครเอก เช่น พรรณนาความเศร้าโศกของจรกาในเรื่องอิเหนาคำฉันท์ ความเศร้าโศกของท้าวพรหมทัตในเรื่องกาถีกถอนสุภาพ กวีพยายามที่จะให้ความสำคัญกับตัวละครอื่นๆ ที่ไม่ใช่ตัวละครเอกมากขึ้น ดังที่ดวงมน จิตรจางง (๒๕๔๐ : ๑๔๒) กล่าวไว้ว่า “กวีสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นให้ความสนใจต่อตัวละครฝ่ายปฏิบัติมากขึ้นในฐานะมนุษย์ที่มีชีวิตเลือดเนื้อและมีเหตุผลในการแสดงพฤติกรรมต่างๆ ทั้งดีและด้อย” และ “การเผชิญชะตากรรมอย่างองอาจของฝ่ายปฏิบัติเป็นนวลักษณ์ของวรรณคดีสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นซึ่งแสดงถึงความเข้าใจอันลุ่มลึกต่อชีวิตความสมดุลระหว่างความชื่นชมในตัวเอก และความเข้าใจอันลุ่มลึกต่อชีวิต ความสมดุลระหว่างความชื่นชมในตัวเอก และความเห็นใจในฝ่ายปฏิบัติเป็นสุนทรียารมณ์อันสำคัญของวรรณคดีในสมัยนี้ (ดวงมน จิตรจางง, ๒๕๔๐ : ๑๒๘)

เจ้าพระยาพระคลัง (หน) ได้พรรณนาถึงอารมณ์ทุกข์โศกของอิเหนาและท้าวพรหมหัตต์อย่างละเอียดลออ และแต่งด้วยคำประพันธ์หลายบท แสดงให้เห็นถึงความใส่ใจในอารมณ์ความรู้สึกของมนุษย์ทุกคนที่ประสบกับความทุกข์อันเกิดจากการพลัดพราก วิธีการพรรณนานั้น กวีเรียงลำดับการพรรณนาดังนี้

การแถลงถึงเหตุแห่งความทุกข์

กวีจะพรรณนาถึงเหตุแห่งความทุกข์ของตัวละครว่านางนั้นหายไป เช่น

“ปางนั้นระดูธก็สดับ	พจนพิ์ดังเพลิงผลาญ
รู้ทั่วอวงค์ระเด่นพาล	จิตฉกสุคาคลา
ครั้นคร้ามวราฤทธิ์อิเหนา	คูของคัมัจจुरา
ชทุม่ทอดสกันธ โศกา	คุระพิลาปจาบัลย์
ไอ้ไอ้แลเอาत्मคเนด	จิตฤาแลผิผัน
นีกแหงกะหมังกุหนิงแลมัน	จะยกยศนายตาย
มุงจิตจรณประลอง	ฤทธิ์พอกำลังหมาย
ไอ้ควรฤกิจกลมากลาย	ระเด่นนี้ื่อนาใจ”

(อิเหนาคำฉันท์ : ๒๕๐)

“ฝ่ายบรมพรหมหัตตนฤเบศร์	ครั้นหายเหตุเกิดการกุลาหล
ไม่ยลพักตร์กำกีนถมด	คิดฉงนลงายเหงาเปล่าฤทัย
เมื่ออนงค์เนาแท่นไสยาอาสน์	หลากประหลาดจรดไปหนไหน
จึงให้ค้นทั่วมณฑิราลัย	ทั้งนอกในพระปรัศว์เรือนจันทน์”

(กาเก็กลอนสุภาพ : ๑๐)

การรำลึกถึงความหลัง

หลังจากกล่าวถึงเหตุแห่งความทุกข์แล้ว กวีได้พรรณนาถึงความหลังระหว่างตนเองกับนาง การพรรณนาถึงความหลังนี้ รายละเอียดจะแตกต่างกันไปตามความสัมพันธ์ของตัวละครทั้งสอง กล่าวคือ

ท้าวพรหมทัตกับนางกากีนั้นเคยมีความสัมพันธ์กันสามภรรยามาก่อน การรำลึกถึงจึงเป็นการรำลึกให้เห็นถึงความพิศวาสด้วย

“สงวนน้องมิให้ต้องรูลิทม	ยามชมมิให้ซ้าล้วนคำหวาน
ยามต้องคอยประคองแต่พอนาน	ยามประสานเนตรน้องแต่พอนวล
ยามแนบพิถนอมมิให้หนัก	ผจงรักน้มน้องครองสงวน”

(กาถีกถอนสุภาพ : ๑๐)

กวีใช้คำและความที่แสดงความที่แสดงภาพความรักความทะนุถนอมที่ท้าวพรหมทัตมีต่อนางกากี เช่น สงวน ถนอม คอยประคอง ผจงรัก จากนั้นกวีได้แสดงภาพความวุ่นวายใจของท้าวพรหมทัตที่ไม่พบนาง โดยให้ตัวละครค้นหานางยังสถานที่ต่างๆ ที่นางชอบ

“ที่เคยสรงสนามในอ่างแก้ว	อันทศแถวน้ำกระจายเป็นสายฝน
ที่เคยเล่นมิได้เห็นนฤมล	ฤาเจ้าคลแดนสระปทุมมาลัย
พระเสด็จเสี้ยวขลาไปทำสระ	มิได้ปะน้มนองคดียิ่งสงสาร
พระเยี่ยมชลแต่อุบลแบ่งบาน	โอ้อ้อว่ากานดาดวงไปแห่งใด”

(กาถีกถอนสุภาพ : ๑๑)

ส่วนในอิเหนาคำฉันท์นั้น ความสัมพันธ์ระหว่างจรกาและนางบุษบานั้นต่างกับท้าวพรหมทัตและนางกากี จรกาแอบหมายปองนางอยู่ข้างเดียว ทั้งรู้ตัวดีว่า รูปคนอัปลักษณ์ไม่คู่ควรกับนาง การรำลึกถึงความหลังจึงเป็นเพียงการเล่าเรื่องในอดีต กวีจึงให้จรกาคร่ำครวญถึงความงามของนาง ในครั้งแรกที่จรกาได้เห็นนาง และเป็นครั้งแรกเช่นกัน ความทรงจำนั้นจึงติดตรึงใจอยู่ กวีให้จรกาถวิลถึงนางว่าครั้งแรกที่เห็นนั้น จรกาไม่ทราบว่าเป็นมนุษย์คิดว่าเป็นนางฟ้า กวีใช้วิธีการพรรณนาความงามแบบทีละส่วนเพื่อแสดงว่านางนั้นงามมากจริงๆ ความว่า

“ปางพี่แลบงสมาเดิน	สะพักพานมณีนุช
เรียมคิดว่าไซ้อรพฐ	ดอกกะแม่ที่ศรี
สำคัญว่าอัปสรเสด็จ	จรจาก ณ ราศี
คูเดินประคองกินรี	ชรอ่อนชะอ่อนผจง
บงพักตร์ที่สำคัญว่าจัน-	ทรเพ็ญผ่องผจง
บงคิ้วที่สำคัญว่าวง	ศศิแปลบขุคุณทร
บงเกศที่สำคัญว่าปีก	ภมรมาศบวร
บงเนตรที่สำคัญว่าสร	กฤษณาส่องแสงขดา

บงกรรมพีสำคัญว่ากลีบ	ปทุมสร้อยกุสุมา
นาสาพีสำคัญว่าวรา	อังกฤษแก้วเอราวัณ
บงปรางพีสำคัญว่านวล	ลอออินทรนวลจันทร์
บงโอยฐ์เพียงพีจะรับขวัญ	ว่าจะเข้มนสุนทรวอน
บงกัณฐ์พีสำคัญว่าศอ	สุวรรณหงสเขจร
บงพาหุพีสำคัญว่ากร	โอยเรศอำรินทร์
บงถันพีสำคัญว่าดวง	กมุทมาศเมืองอินทร์
สบสรรพวงคพีก็จิน-	ตนาณีกว่านางแมน”

(อิเหนาคำฉันทน์ : ๒๕๗)

การคร่ำครวญ

เมื่อตัวละครรำลึกถึงความหลังแล้ว กวีก็ให้ตัวละครชายคร่ำครวญถึงนาง โดยใช้วิธีการทางศิลปะการประพันธ์ต่าง ในอิเหนาคำฉันทน์นั้น จรกาคร่ำครวญถึงนาง โดยแสดงให้เห็นถึงความห่วงใยว่า นางจะกระทำความลำบาก และที่สำคัญ จรกาเกรงว่า รูปโฉมอันงดงามของนางจะหมองหม่นไป ความว่า

“อ้าแม่ปานจะนีสิริจะวิมลละฉม	วิรุณรวิลม
พะพักคร	
อ้าแม่เคนนิทรแทนมณิทิพตระศักคิ	ปางนี้จะนิทรลักษณ์
ประกาย	
อ้าแม่ปานนี้จะสดับศัพท์สฤณะชาติ	ผีโป่งตราวดขวัญ
จะเครีน	
อ้าแม่จรวนไคก็มาเถอะนะพีเชิญ	หน่ยเดินก็เครีน
ลีลา	
ไอ้อ้อแลอูระพีนิกระคูลห้อยหา	จวบโททิวากร
บพาน”	

(อิเหนาคำฉันทน์ : ๒๕๕)

การคร่ำครวญดังกล่าวมีความกลมกลืนกับการรำลึกถึงความหลังก่อนหน้าในที่จรกามุ่งรำลึกถึงความงามของนางเป็นสำคัญ บทคร่ำครวญของจรกานั้นไม่ยาวนาน เพราะความผูกพันและความสัมพันธ์ของจรกากับนางนั้นมีน้อยมาก

การคร่ำครวญของท้าวพรหมทัตนั้นเปิดโอกาสให้กวีใช้ศิลปะการประพันธ์ได้มากกว่า เพราะความสัมพันธ์และความผูกพันของท้าวพรหมทัตกับนางกานีนนั้นลึกซึ้งยิ่งกว่า เจ้าพระยาพระคลัง (หน) ได้ใช้กลวิธีในการพรรณนาความเศร้าโศกนั้น โดยการใช้การซ้ำคำในลักษณะของกลบท โดยซ้ำคำว่า ฤ ในคันทาบทของทุกบาท การซ้ำคำนี้นอกจากจะเป็นการแสดงความสงสัยแล้วยังเป็นการแสดงภาพของท้าวพรหมทัตที่เพ้อรำพันจนพูดซ้ำๆ และเกิดความฉงนสงสัยไปต่าง ๆ นานา

“ฤอิศเรศประเวศทรงอุสุภา	ลักสุคาเห็นเหาะไปหิมพานต์
ฤจักรกฤษณ์ฤทธิรงค์ทรงครุฑ	มาลักนุขพีไปร่วมภิรมย์สมาน
ฤธาดาทรงมหางหงส์ทะยาน	ลักสมรไปสมานพิมานพรหม
ฤอินทร์องค์ทรงพระยาไอยเรศ	ลักดวงเนตรพีไปดาวคิงส์สม
ฤสุริยทรงรถอันลอยลม	มาลอบชมกลิ่นแก้วแล้วพาจร
ฤพระเพลิงฤทธิรงค์ทรงแรด	มาเวียนแวงพาน้องไปสมสมร
ฤพระพายชายทรงอัสดร	มาอุ้มบังอรแอบอุราไป
ฤครุฑาวาสูกวีวิทเขต	มาโลมดวงดวงเนตรไปฤาโฉน
เสียดายเอี่ยมมิได้เคยระคายใจ	เวรใดจึงคลาดที่เกล้าคลึง”

(กาถีกลอนสุภาพ : ๑๑)

เห็นได้ว่า กวีเลือกใช้แต่เทพเจ้าหรือผู้สูงศักดิ์ ทั้งนี้ เพื่อให้สอดคล้องกับความงามเลิศของนางประการหนึ่ง และแสดงถึงการหายไปโดยไร้ร่องรอยของนางอีกประการหนึ่ง

อนึ่ง การแสดงความสงสัยในลักษณะของการพรั้งรำพันนี้เป็นการสื่อความหมายแสดงความหึงหวงของสามีที่มีต่อภรรยา เมื่อภรรยาของตนหายไป ความหวาดระแวงในเชิงชู้สาวย่อมบังเกิดขึ้น

นอกจากการซ้ำคำในลักษณะที่แสดงความสงสัยแล้ว กวียังใช้การอ้างถึง โดยการอ้างถึงคู่พระนางในวรรณคดีที่พลัดพรากกัน เช่น พระรามกับนางสีดา พระอนิรุทธกับนางอุษา พระสมุทโฆษกับนางพินทุมดี พระสุธนกับนางมโนห์รา ท้าวศรฐกับคณานางหงส์ ความว่า

“จะหาทรงสุดวงศ์กษัตริย์สิ้น	จะหากลิ่นสามภพไม่หอมถึง
พระสะอื้นรัญจวนครวญคะนึ่ง	ถึงเมื่อรามสร้างแรมสีดา

ยังได้ข่าวศพกัศมน์ลักนุช
 พระหริวงศ์กับองค์อนุชา
 จงถนนยกพลพยุหทัพ
 ล้างอสุรแผลกลงในสงคราม
 ปางพระไทโรบอุ้มอนิรุช
 แล้วพาพราจากรักภิรมยา
 ยังมีนางศุภลักษณ์เที่ยววาดทรง
 แล้วพาหะสมอุษาวิลาวัณย์
 ปางพระสมุทร โฆษชำนาศิลปี
 แสนวิโยคโคกข้ามชโลธร
 อันแสนยากป้อมปานไม่พานพบ
 คืบสถานผ่านภพโรมคัล
 ปางสุรนแรมร้างมโนหเรศ
 ก็ตามคิดมิได้คิดแก้ไข
 ทั้งแสนเขาป่าคั่นอรัญเวศ
 ถึงไกรลาสสมน้องประคองกาย
 ปางท้าวจรูญมหาหงส์
 ไปในห้องเหมะสระปทุมมา
 กับสุขุขเสนาพระยาหงส์
 พเนจรคอนถึงนิเวศน์วัง
 ชมคณานางหงส์ทั้งหกหมื่น
 บรรดาจากพราจกัศมน์ครอง
 ถึงจะข้ามหิมวาสาเกรศ
 นี่สุดจิตสุดคิดก็สุดใจ

ข้ามสมุทรไปนครของยักษ์
 ได้โยธาพานรินทร์ก็รับตาม
 ไปตั้งรับชิงชัยในสนาม
 ได้นั่งรามคืบยังอุษยา
 ไปสมสุดสวาทสร้อยศรีอุษา
 ให้สองรานีราสร้างกันกลางคั่น
 ประสบองค์องค์อนิรุชรังสรรค์
 สองกระสันแสนสุขสภาพ
 บำเรอพิณทุมดีศรีสมร
 จีบอนคลิ้นซัดให้ปลัดกัน
 ก็ยังสบร่วมรสภิรมย์ขวัญ
 ถวัลยราชย์สืบวงศ์ประเวณี
 นางประเวศไกรลาสศิริศรี
 ข้ามนทีกรคยากลำบากกาย
 ทางทุเรศไปได้เหมือนใจหมาย
 แล้วพาผายสู่อุครปัญญา
 จากอนงค์เหมราชปีกษา
 ต้องคิดบ่วงพราณาอยู่ร็งรัง
 คั่งชีวิตจะปลิดปลงในกรงขัง
 แล้วกลับหลังยังถ้าหาทอง
 สำราญรื่นเปรมปรีดีไม่มีสอง
 แต่นิมน้องจรดลไปหนใด
 ประจักษ์เหตุแล้วจะตามไปจงได้
 สุดอาลัยก็สลบลงแคย่น”

(กาถีกถอนสุภาพ : ๑๒-๑๓)

กวีให้ตัวละครกล่าวอ้างถึงคู่พระนางในวรรณคดีเหล่านั้นเพื่อเปรียบเทียบกับตนเองกับนาง
 กาก็ คู่พระนางเหล่านั้นมีลักษณะร่วมกับท้าวพรหมทัตและนางกาถีกถือ มีการพลัดพรากจาก
 กันเช่นเดียวกัน แต่อย่างไรก็ตาม คู่พระนางเหล่านั้น แม้จะมีการพลัดพรากก็ยังได้มาพบกัน
 ในภายหลัง แต่สำหรับท้าวพรหมทัตนั้น กวีข้าคำ่ว่า สุด ในบาทสุดท้าย ว่า

“นี่สุดจิตสุดคิดก็สุดใจ

สุดอาลัยก็สลบลงแคย่น”

การย่ำคำว่าคุณนั้นเป็นการแสดงความรู้สึกรักอันหมดหวังของท้าวพรหมทัตนั่นเอง

เห็นได้ว่ากวีมีวิธีการพรรณนาที่ต่างกันออกไปตามความความสัมพันธ์ของตัวละคร ศิลปะการประพันธ์ที่นำมาใช้ในบทคร่ำครวญของท้าวพรหมทัตและจรกาจึงต่างกัน

ข. การพลัดพรากจากบุตรอันเป็นที่รัก

ความรักนั้น นอกจากความรักในเชิงชู้สาวแล้ว ความรักของพ่อแม่ที่มีต่อบุตรก็เป็นความรักที่ยิ่งใหญ่อีกประการหนึ่ง การต้องพลัดพรากจากบุตรอันเป็นที่รักจึงก่อให้เกิดความทุกข์โศกแก่พ่อแม่อย่างใหญ่หลวง บทพรรณนาถึงความเศร้าโศกซึ่งเกิดจากการพลัดพรากจากบุตรอันเป็นที่รักที่ดีเด่นในงานวรรณคดีร้อยกรองของเจ้าพระยาพระคลัง (หน) คือ ความโศกเศร้าของพระนางมัทรีที่ต้องพลัดพรากจากพระกัณหาชาติ ถือเป็นบทพรรณนาความโศกเศร้า ความรักของแม่ที่มีต่อบุตรที่มีขนาดยาวมาก เพราะในกัณชาัมมัทรีแทบจะทั้งกัณชาล้วนมุ่งพรรณนาความทุกข์โศกของพระนางมัทรีซึ่งเจ้าพระยาพระคลัง (หน) ได้ลำดับการพรรณนาและใช้กลวิธีอันแยบยลในการพรรณนาดังจะได้กล่าวถึงดังนี้

การแสดงกลางสังหรณ์

อันเนื่องมาจากความฝันของพระนางมัทรีก่อนหน้านี้อ ทำให้เกิดความหวาดหวั่นในด้วยความหวั่นใจด้วยความห่วงใยในพระโอรสธิดา กวีพรรณนาถึงความหวาดหวั่นนั้นว่า

“พระทัยเธอหวั่นหวาดพะวงหลัง ตั้งแต่จะเป็นทุกข์ถึงพระเจ้าลูกมีลี้มเสย
เดินพลางทางเสวยพระโศกพลาง พระนัยน์เนตรทั้งสองข้างไม่ขาดสายพระ
อัสสุชล”

(มหาเวสสันดรชาดก กัณชาัมมัทรี : ๑๕๔-๕)

การใช้คำว่า เสวย กับอาการ โศกเศร้า แสดงให้เห็นถึงความทุกข์โศกที่ล้นพ้น

กลางสังหรณ์ต่างๆ ที่บังเกิดกับพระนางมัทรีนั้น กวีใช้วิธีการพรรณนาให้เห็นถึงความแตกต่าง ความเปลี่ยนแปลงไปจากเดิมของสิ่งต่างๆ ความเปลี่ยนแปลงนั้นกล่าวได้ว่า เป็นความวิปริตของธรรมชาติที่ส่งผลต่อสภาพจิตใจของตัวละคร ความวิปริตเหล่านั้น เช่น

“เหตุไฉนไม้ที่มีผลเป็นพุ่มพวง ก็กลายเป็นดอกดวงเดียวระดาษอนาด เนตร แฉวโน้นนั้นแก้วเกดพิรุณแกมกับกาหลง ถัดไปก็สาวหยุคประยงค์แลยมโดย ขามพระพายพัดเคจร่วงโรยรายดอกลงมุลมอง แม่ยังได้เก็บเอามาร้อยกรองไปฝากลูกเมื่อวันวาน ก็เพี้ยนผิดพิสดารเป็นพวงผล สพุพา มยุหุนติ เม ทิสสา ทั้งแปดทิศก็มีคมนมัวทั่วทุกหนแห่ง ทั้งขอบฟ้าก็คายแดงเป็นสายเลือด ไม้เวินวายหายเหือดเป็นกลางร้ายไปรอบข้าง”

(มหาเวสสันดร กัณฑ์มัทรี : ๑๕๕)

นอกจากความวิปริตแปรปรวนของธรรมชาติแล้ว ความหวั่นหวาดของนางมัทรียังผลให้เกิดอาการที่ผิดแปลกกับตัวของนางเองด้วย เช่น

“นัยน์ตาขวาก็พร่างๆ อยู่พรายพร้อย คือดิจใจแม่นี่ยังน้อยอยู่นิดเดียว ทั้งอินทรีก็เสียวๆ สันระรวัริก สาทแรกคานบันดาลพลิกพลัดลงจากบ่า ทั้งขोन้อยในหัตถาที่เคยถือ ก็หลุคหล่นลงจากมือไม่เคยเป็นเห็นอนาด เอ้ประหลาดหลากแล้วมิเคยเลย”

(มหาเวสสันดร กัณฑ์มัทรี : ๑๕๕)

การรำลึกถึงความสุข

กวีให้ตัวละครพรรณนาถึงปกติสุขที่เกิดขึ้นทุกวัน เพื่อให้ผู้อ่านผู้ฟังได้รับภาพนั้น ภาพแห่งความสุขนั้นแสดงให้เห็นถึงความรักความผูกพันของแม่ลูก กวีใช้คำที่แสดงอาการของความสุขเรียงต่อกัน คือ สำรวลระระรื่นเริง ทั้งยังพรรณนาให้เห็นถึงภาพความน่ารักของกุมารทั้งสองด้วย คำที่แสดงความน่ารักช่างออกอื้อนของกุมารว่า

“แม่กัณหาจะอ่อนวอนไหวว่าจะเสวยนม ผทมเหนื่อพระเพลาพลาจ
ลอลาะแม่นี้ต่างๆ คามประสาทารกเจริญใจ”

(มหาเวสสันดรชาดก กัณฑ์มัทรี : ๑๖๐)

ความสุขที่สุดของพระนางมัทรีนั่นก็คือ การที่ได้เชยชมลูกรักทั้งสอง แม่นางจะเหนื่อยยากเท่าใดก็คลายลงได้ กวีพรรณนาความนี้ว่า

“แต่ก่อนแม่กลับมาถึงแล้วได้เซซมขึ้นจิตสบาย ที่เหนื่อยยากก็เสื่อมหาย
คลายทุกข์ทุเลาลง ลืมสมบัติขัดคิยวงศ์ในวังเวียง”

(มหาเวสสันดรชาดก กัณฑ์มัทรี : ๓๖๑)

การพรรณนาภาพที่ตัดกันของอดีตและปัจจุบัน

การพรรณนาของกวีให้เห็นความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นทั้งในสภาพที่เป็นจริงและใน
สภาวะที่เกิดมาจากจิตใจของนางนั้น แสดงให้เห็นถึงสภาวะของจิตใจมนุษย์ที่อดทนต่อความ
เปลี่ยนแปลงได้ยาก โดยเฉพาะเมื่อความเปลี่ยนแปลงนั้นเกี่ยวข้องกับสิ่งที่เรารัก

ในสภาวะที่เป็นจริงนั้น พระกุมารทั้งสองนั้นไม่ได้อยู่ ณ อาศรมนั้นแล้วจริงๆ กวีจึง
พรรณนาให้เห็นว่า

“โอ้แต่ก่อนเอ๋ยแม่เคยได้ยินเสียงเจรจาแจ้วๆ อยู่ตรงนี้ อิทธิ ปทวลญช
นั้นก็รอยเท้าพ่อชาติ นีรอยเท้าของกัณหาแม่ยังแลเห็น โนนก็กรวดทรายเจ้าราย
เล่นเป็นกองๆ สิ่งของทั้งนี้เป็นเครื่องเล่นยังเห็นอยู่ น ทิสฺสุเร แต่ลูกรักของแม่
ทั้งคู่ไปอยู่ไหนไม่เห็นเลย”

(มหาเวสสันดรชาดก กัณฑ์มัทรี : ๓๖๑)

แต่สภาพที่เป็นจริงคือ การสูญเสียโอรสธิดาไปนั้นเป็นสิ่งที่พระนางไม่ต้องการ นางจึง
พยายามสืบเสาะสอบถามจากพระเวสสันดร

สภาวะในจิตใจของพระนางมัทรีในตอนนั้นเป็นความสับสน ว้าวุ่น และทุกข์โศก
อารมณ์ความรู้สึกของพระนางได้ทำให้ธรรมชาติและสิ่งต่างๆ ที่อยู่รอบกายของสิ่งต่างๆ
เปลี่ยนแปลงไปด้วย

ความเปลี่ยนแปลงของสิ่งต่างๆ นั้น กวีพรรณนาโดยให้ตัวละครเป็นผู้แสดงความรู้สึก
เหล่านั้นทั้งโดยการรำพึงกับตัวเอง เช่น

“โอ้พระอาศรมเจ้าเอ๋ย ก็น่าอัศจรรย์ใจ แต่ก่อนคุณี่สุกใสด้วยสีทอง
เสียนกักร้าร้องสำราญรังเคียงคู่แล้วคุณั้น ทั้งจักกระจันพรรณลงไนเรไรร้องอยู่
หรีงๆ ระเบือยโรย โหยสำเนียงคังเสียงสังคีตขับประโคมไพเราะ”

(มหาเวสสันดรชาดก กัณฑ์มัทรี : ๓๖๑)

ในการกล่าวถึงภาพในอดีตนั้น กวีมักให้ภาพที่งดงามของธรรมชาติและสิ่งต่างๆ เช่น
สุกใส สีทอง สำราญ และใช้คำช่วยกิริยาว่า เคย แสดงภาพความสุขในอดีต ภาพที่ตัดกันนั้นเกิด
จากการใช้คำของกวี เพราะเมื่อแสดงภาพของปัจจุบัน กวีใช้คำที่แสดงความเศร้าโศก หม่นหมอง
เช่น หมองศรี เศร้าโศก ใช้สำนวนที่แสดงความตรงข้ามกันว่า แต่

นอกจากรำพึงรำพันกับตัวเองแล้ว กวียังใช้คำถามเชิงวาทิลิปี้ให้พระนางมัทรีถาม
ธรรมชาติต่างๆ เพื่อช่วยย้าถึงความวุ่นวายใจของพระนางมัทรี และแสดงให้เห็นภาพที่ตรงข้ามกัน
ของอดีตและปัจจุบันชัดเจนมากยิ่งขึ้น ความตอนนี้มีอยู่ว่า

“น้ำเอ๋ยเคยเปี่ยมขอบเป็นไรจึงขอลงขุ่นหมอง พระพายเจ้าเอ๋ย เคย
พัดมาต้องกลีบอุบล พากลับสูคนธ์จรสมารวยริน เป็นไรจึงเสื่อมหอมหายขึ้น
ไม่เหลือล้า ผุงปลาเจ้าเอ๋ย เคยผูกค้ำค้ำแฝงฟอง บ้างก็ขึ้นล่องแล้วลอยเลื่อนชม
แสงเดือนอยู่พรายๆ เป็นไรจึงไม่มาว่ายเวียนวง ผุงนกเจ้าเอ๋ย เคยบินลงไล่จิก
เหยื่อทุกเวลา วันนี้ช่างแปลกเปล่าตาไม่แลเห็น พระลูกเอ๋ย เจ้าเคยมาเที่ยวเล่นไม่
เห็นแล้ว โอ้แลเห็นแต่สระแก้วอยู่อย่างว่างวังเวงใจ”

(มหาเวสสันดรชาดก กัณฑ์มัทรี : ๓๗๒)

คำถามเหล่านี้นางไม่ได้ต้องการคำตอบ แต่ถามเพื่อปลดปล่อยความทุกข์โศกและเพื่อ
ลดทอนความรู้สึกอ้างว้างวังเวงของพระนางลงนั่นเอง ในตอนนี้ กวีใช้การตั้งคำถามเพื่อหาสาเหตุ
ของความเปลี่ยนแปลงนั้น คำเชื่อมที่แสดงความตรงข้ามกันถูกนำมาใช้ซ้ำๆ กันคือ เคย...เป็นไร
จึง การย้าความตรงข้ามกันช่วยสร้างเอกภาพให้ความว่า ทุกสิ่งทุกอย่างเปลี่ยนไปในจิตใจของนาง
รวมทั้งในสภาวะแห่งความจริงที่ว่า “พระลูกเอ๋ย เจ้าเคยมาเที่ยวเล่นไม่เห็นแล้ว โอ้แลเห็นแต่สอง
แก้วอยู่อย่างว่างวังเวงใจ

การสืบเสาะแสวงหา

เมื่อทราบว่ สองกุมารไม่อยู่ที่พระอาศรมแล้ว นางก็ออกติดตามหาด้วยความเศร้าโศก กวีพรรณนาให้เห็นภาพของจิตใจที่จับจ้องอยู่กับการเสาะแสวงหาสองกุมาร ด้วยโศกประสาทต่างๆ กวีพรรณนาถึงความรักที่มารดามีต่อบุตรไว้อย่างชัดเจน ความว่า

“สุดที่แม่จะติดตามเจ้าไปในยามนี้ ผุ่งลิ่งค่างบางชะนีที่นอนหลับ ก็กลิ้งกลับ
เกลือกตัวอยู่ยั่วเยี้ย ทั้งนกหกก็งัวเงียเหงาเจิบทุกรวงรัง แต่แม่เซซ้งเสาะแสวงทุกแห่ง
ห้องหิมเวศทั่วประเทศทุกร่าวป่า สุดสายนัยนาที่แม่จะตามไปถึงแล สุดโศคแล้วที่แม่จะ
รับทราบฟังสำเนียง สุดสุรเสียงที่แม่จะร่ำเรียกพิไรร้อง สุดผีเท่าที่แม่จะเยื้องย่องยกย่าง
ลงเหยียบดิน เป็นสุดสิ้นสุดปัญญา สุดจะหาสุดจะค้นเห็นสุดคิด จะได้พานพบประสพ
รอยพระลูกน้อยแต่สักนิด ไม่มีเลย จึงตรัสว่าเจ้าดวงมณฑาทองทั้งคู่ของแม่เอ๋ย หรือว่าเจ้า
ทิ้งขว้างวางจิตไปเกิดอื่น เหมือนแม่ฝันเมื่อคืนนี้แล้วแล”

(มหาเวสสันดรชาดก กัณฑ์มัทรี : ๓๗๓)

กวีแสดงภาพความเจ็บสัจด์และภาพการหลับใหลของสรรพสัตว์ทั้งหลาย แต่พระนางมัทรีนั้น “เซซ้งเสาะแสวงทุกแห่งห้องหิมเวศทั่วประเทศทุกร่าวป่า” กวีซ้ำคำว่า สุด ไปจนจบความ เพื่อแสดงถึงการพยายามจนสุดความสามารถที่จะตามหาสองกุมารของพระนางมัทรี

สัลด้าปังกพิไสย์นั้น มักเป็นการพลัดพรากจากสิ่งที่รัก กวีจะพรรณนาให้เห็นพัฒนาการทางอารมณ์ของความโศกเศร้านั้น เริ่มจากการรำลึกถึงความหลัง แล้วจึงคร่ำครวญ การคร่ำครวญนั้นอาจเป็นการเพ้อรำพันถึงสิ่งต่าง ๆ หรือความสุขในอดีต กวีใช้วิธีการพรรณนาถึงความแตกต่างของอดีตและปัจจุบัน โดยเชื่อมโยงกับสถานที่ สิ่งของ และบรรยากาศรอบตัวของตัวละคร ตัวละครมักจะเพ้อรำด้วยการพูดเข้าไปเข้ามาด้วยการถามสิ่งต่าง ๆ ทั้งที่อาจไม่ได้รับคำตอบ แต่เป็นการคำถามของผู้ที่มีความทุกข์และหาทางออกไม่ได้ สุดท้ายกวีมักแสดงให้เห็นถึงความหมอดหวังหรือหมอดหนทางของตัวละครเพื่อสร้างอารมณ์สะเทือนใจที่รุนแรงให้มากยิ่งขึ้น

การเลือกสรรถ้อยคำและความเปรียบต่าง ๆ มาใช้ในการสื่อความให้ผู้อ่านเกิดจินตภาพ และเกิดอารมณ์สะเทือนใจไปตามเนื้อหาที่กวีต้องการสื่อสาร นอกจากถ้อยคำและความเปรียบแล้ว กวียังนำศิลปะการประพันธ์อื่น ๆ เช่น การเล่นเสียง การเล่นคำ และการใช้กลบทมาใช้ในการพรรณนาความเพื่อให้การพรรณนาความนั้นมีความงดงามไพเราะทั้งในด้านเสียง คำ และความหมาย

ในลีลาแต่ละประเภทที่กวีพรรณนานั้น กวีจะใช้ลีลาแต่ละประเภทในเนื้อหาที่แตกต่างกันออกไป กล่าวคือ เสาวรจนีใช้ในการพรรณนาความงามของสิ่งต่าง ๆ นารีปราโมทย์ใช้ในบทเกี่ยวพาราสี พิโรชวาทังใช้พรรณนาอารมณ์โกรธหรือบทรวิภาษของตัวละคร และสัลลาปังคพิไสย์ใช้ในการพรรณนาอารมณ์โศกเศร้า

การพรรณนาความนั้นมิใช่เป็นเพียงการมุ่งแสดงความสามารถในการประพันธ์ของกวีแต่อย่างเดียว แต่การพรรณนาความนั้นย่อมมีความสำคัญต่อเนื้อหาและต่อการดำเนินเรื่องต่อไป โดยเฉพาะเจ้าพระยาพระคลัง(หน)นั้น โดยลักษณะวิธีการประพันธ์ของท่านแล้ว โดยปกติท่านจะเขียนงานอย่างกระชับรัดกุม ไม่ยืดเยื้อย่นเยื้อ ฉะนั้นในตอนใดที่กวีพรรณนามากเป็นพิเศษย่อมแสดงว่าตอนนั้นมีความสำคัญต่อการดำเนินเรื่องมาก เช่น ลีลาเสาวรจนีที่ใช้ในการชมโฉมตัวละครนั้น ในบทชมโฉมพระเพทรมงกุฎจะมีความยาวและใช้วิธีการต่าง ๆ มาใช้ในการชมโฉมนั้นมากเพราะความงามของพระเพทรมงกุฎนั้นมีผลต่อการดำเนินเรื่องต่อไปอีกตลอดทั้งเรื่อง การพรรณนาเมืองสุทธานอย่างสุดฝีมือก็เพื่อแสดงให้เห็นถึงความงดงามของเมืองสวรรค์ซึ่งผู้ที่ประกอบกรรมดีเท่านั้นจึงได้สัมผัสกับความงามเหล่านั้น

กวียังใช้วิธีการพรรณนาหรือให้รายละเอียดในการพรรณนาที่แตกต่างกันไปตามสถานภาพ บทบาทของตัวละคร เช่น การพรรณนาในลีลานารีปราโมทย์นั้น พระยาครุฑและคนธรรพ์ก็มีวิธีการเกี่ยวพาให้นางยอมรับไมตรีของคนต่างกันไปตามความรู้สึกและจุดมุ่งหมายที่ตัวละครต้องการ ซึ่งกวีก็พรรณนาสิ่งเหล่านั้นให้ผู้อ่านได้เห็นความแตกต่างอย่างชัดเจน

ศิลปะในการพรรณนาอารมณ์และความรู้สึกเป็นลักษณะหนึ่งที่เจ้าพระยาพระคลัง(หน)แสดงให้เห็นถึงความสามารถในการพรรณนาความของท่าน เห็นได้จากการพรรณนาในลีลาพิโรชวาทัง และสัลลาปังคพิไสย์ กวีจะแสดงพัฒนาการของอารมณ์มนุษย์อย่างเป็นขั้นตอน ให้ผู้อ่านได้เห็นอารมณ์และความรู้สึกของตัวละครอย่างแจ่มชัดจนเกิดอารมณ์สะเทือนใจร่วมไปกับตัวละครด้วย เช่นการพรรณนาถึงความเศร้าโศกของพระนางมัทรีที่ต้องพลัดพรากจากโอรสธิดาไป กวี

พรรณนาให้เห็นทั้งความคิดอันสับสนวุ่น และกิริยาอาการที่นางแสดงออกมาให้ผู้อ่านได้ร่วมรับรู้ความโศกเศร้าของพระนางตามไปด้วย

โดยรวมความแล้ว จุดมุ่งหมายสำคัญของการพรรณนาความในแต่ละตอนนั้นก็เพื่อให้ผู้อ่านเข้าใจเนื้อหา เข้าใจอารมณ์ความรู้สึกของตัวละคร เมื่อเข้าใจเนื้อหาและอารมณ์ของเรื่องหรือของตัวละครแล้วย่อมส่งผลให้เข้าใจแนวคิดหรือความหมายอันลึกซึ้งที่กวีต้องการแสดงแก่ผู้อ่านได้ต่อไป เช่น การที่พระยาครุฑบริภาษนางกาгинั้น แม้จะเป็นการบริภาษไปด้วยอารมณ์โกรธ เสียใจ และเจ็บใจของพระยาครุฑ แต่แสดงให้เห็นถึงสังขรณ์ในข้อที่ว่า สิ่งที่เห็นว่าสวยงามแต่เพียงภายนอกหรือแต่เพียงรูปลักษณ์แท้ที่จริงแล้วภายในหรือความเป็นจริงอาจมิได้เป็นเช่นนั้นก็เป็นได้ หรือการพรรณนาความพลัดพรากจากสิ่งที่รักซึ่งมีอยู่แทบในทุกเรื่องนั้นก็เพื่อแสดงความคิดที่ว่า การพลัดพรากจากสิ่งที่รักนั้นย่อมก่อให้เกิดทุกข์ ดังนี้เป็นต้น